

Duplum

J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

**PROGÜMNAASIUMI III KLASSI
KURSUS (7. ÕPPEASTA)**

I

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U

J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

I

PROGÜMNAASIUMI III KL.
KURSUS (VII ÕPPEAASTA)

23961

1516

Haridusministeeriumi poolt koolidele
tarvitamiseks lubatud

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U, 1 9 3 7

2

A-10664

Teine trükk.

A. Üldajalugu.

I. Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias.

1. Majanduslik ja poliitiline elu Itaalia linnades keskaja lõpul.

Majanduselu. Võrreldes uut aega keskajaga leiame mitmesuguseid erinevusi nii poliitilise, majandusliku kui ka vaimse elu alal. Elu ilme Euroopas ei muutunud järsku.

Ristisõdade järel muutus kauplemine ja käsitöö Euroopas palju elavamaks senisest. Hoogumineva kaubanduse ja tööstuse keskusteks olid linnad. Nad kauplesid nii lähema ümbrusega kui ka kaugemate maadega. Keskaja algul oli valitsenud naturaalmajandus — inimesed püüdsid siis läbi ajada endavalmistatud saadustega ja kui nad harva vajasid midagi muud, siis vahetasid seda naabrilt kauba vastu. Hiliskeskajal tõrjub naturaalmajanduse enam ja enam kõrvale rahamajandus. Kaupade vahetamise asemele astub nende müümine-ostmine raha eest.

Varem kui mujal Euroopas tundus majanduselu elavnemist Põhja- ja Kesk-Itaalia linnades. Suurkapitalistide arv oli siin keskaja lõpul suurem kui kuski mujal. Vanad ning kuulsad sadamalinnad Veneetsia ja Genova toimetasid edasi Idamaa saadusi Euroopasse ja Euroopa saadusi Idamaile. Aga mitte ainult vahekaupleja osa ei mägingnud Itaalia linnad rahvusvahelises kaubanduses. Ei, nad müüsid ka kodumaasaadusi nii Euroopasse kui ka Idamaile. Itaalias valmistati küll villast, küll siidriiet, küll relvi ja toredaid klaasasju. Tähtsamad tööstuslinnad olid Firenze ja Milano, aga ka juba mainitud Veneetsia kuulsus säras tema oivaliste klaastoodete poolest üle kogu Euroopa. Firenze oli tähtis veel kui rikaste pankurite linn, kes oma laenudega toetasid

kaupmehi ja töökodade omanikke ning vahel isegi paavste ja kuningaid. Seoses majandusliku tõusuga arenesid Itaalias mitmesugused kaupmehelikud erioskused, kujunes näiteks välja kahekordne ehk itaalia raamatupidamine.

Poliitiline elu. Poliitiliselt oli Itaalia keskaja lõpul killustatud paljudesse väikeriikidesse, mis tihti omavahel tülitsetid. Tähtsamad neist olid Veneetsia, Milano ja Firenze Põhja-Itaalias, paavstiriik Kesk- ning Napoli Lõuna-Itaalias. Pärast Hohen-

1. joonis. Doodžide palee.

staufenite langemist, kes ühtelugu olid tülis nii paavstiga kui ka linnadega, ei saanud Itaaliale veel rahulikke aegu. Linnade elu muutsid ärevaks sagedased erakondade võitlused võimu pärast. Rikkad kaupmehed ühelt poolt ja käsitöölised teiselt poolt püüdsid pääseda valitsema. Sisetülidele seltsisid linnriikide vahelised sõjad, mida pidasid palgasõdurite abil kondotjeerid¹. Ärevatel aegadel oskasid üksikud auahtned isikud võita sel määral rahvahulkade poolehoidu, et nad nende toetusel said valitsemisvõimu täiesti endi kätte, muutusid ainuvalitsejaks, t r a n -

¹ Kondotjeer — palgasõdurite juht.

nideks. Vahel aitas palgasõdurite vägi oma juhile kaasa vabariigi kukutamisel ja monarhilise korra kehtima panekul. Türrandid ei unustanud ka rahvahulkade poolehoidu võitmist. Selleks korraldasid nad linnriigi majanduselu ja ilustasid linna uute ehitiste ja kujudega. Ka kutsusid nad oma õue juurde elama ja toetasid lugupeetud õpetlasi, kunstnikke ja kirjanikke. Võimuhaaramisel, selle kindlustamisel ja laiendamisel ei hoidunud linnriikide vürstid tihti kuritegudestki. Vastaste kõrvaldamine alatute ja kavalate võtete läbi oli sagedaseks nähtuseks. Eriti kuulus oli oma ju'mu-selt ja hoolimatuselt vastaste suhtes Romagna hertsog Cesare Borgia.

XIV ja XV s. jooksul muutusid kõik Itaalia linnriigid peale Veneetsia vabariigest isevalitsuslikeks riigeks¹. Veneetsias ki ei valitsenud kogu rahvas, vaid ainult aristokraadid. Ülemvõim kuulus Suurele Nõukogule, kus istusid linna jõukamate ja vanemate perekondade esindajad. Suur Nõukogu valis eluaegse valitsuse juhid doodži. Viimase tegevus aga allus Nõukogu kontrollile. Aadliperekonnad hoolitsesid siin hästi selle eest, et doodži võim ei muutuks liiga tugevaks. Riigikorra-vaenlikke septsusi jälgis hoolikalt hästiorganiseeritud salapolitseid.

2. joonis. Cesare Borgia.

Itaalias hakatakse ihaldama võimu, toredust ja kuulsust. Itaalia majanduslik jõukus ja poliitiline omapära ei jäänud mõjuta nende elanikesse. Tihedate kaubasidemete tõttu muude maadega laienes siin kiiresti elanike vaimne silmaring. Suur rikkuste kuhjumine Itaalia linnusse, mida seni polnud tundnud Euroopa, äratas inimestes toredusearmastust. Hakkas vähenema asketism. Koos toredusearmastusega haaras inimesi iha võimu järele. Taheti saada vürstideks või nende lähemateks käsilasteks.

¹ Tähtsamaist valitsejasuguvõsadest võiks siin nimetada Medici'sid Firenze, Visconti'sid ja Sforza'sid Milaanos.

Et Itaalias oli hulk riigikesi, siis oli seal võimalusi võrdlemisi paljudele kodanikkudele poliitilise võimu ahnitsemiseks ja saavutamiseks. Võitlus võimu ja rikastumise eest õpetas asjaosalisi lootma oma jõule ning hindama oma tarkust ja oskusi. Nad ei alistu enam nii kuulekalt kiriku õpetusele nagu keskajal, vaid peavad esijoones tähtsaks oma arvamust ja oma õnne.

1. Mille poolest erines majanduselu varasel ja hiliskeskajal? 2. Mispärast elavnes majanduslik elu keskaja lõpul eeskätt Itaalias? 3. Nimetage tähtsamaid Itaalia tööstus- ja kaubalinnu keskaja lõpul! 4. Kuidas läks neis kaotsi vabariiklik valitsemisviis? 5. Missuguses linnriigis püsis vabariiklik kord ja kuidas oli seal valitsemine korraldatud? 6. Mispärast tekkis just Itaalias inimestel suur iha maise toreduse ja võimu järele?

2. Humanism Itaalias.

Humanismist üldse. Nagu teame, keskajal puudus teadusel uurimisvabadus. Teadusliku töö tulemused ei tohtinud kunagi kõnelda vastu piibli ega kirikuisade õpetusele. Seepärast tõeline maailmatundmine ei rikastunud kuigi palju. Oma sisult jäi ka keskaegne usuteadus ühekülgseks. Inimesele jutlustati elupõlgust ja täielikku alistumist paavsti ja kiriku autoriteedile.

Pikapeale läks katoliku kirikul raskeks hoida vaba mõtet niikihtsais raames. Alates XIV sajandist tekkis Euroopas, nimelt Itaalias kõigepealt, uus vaimne liikumine, mida nimetame humanismiks¹. Keskaegses teaduses olid peasa etendanud usuteaduslikud uurimused. Tuntis suurt huvi Jumalast, kuradist, inglitest, põrgust, taevast ja inimese saatusest pärast surma. Humanistid aga nõudsid, et teadlased pööraksid rohkem tähelepanu neid ümbritsevale maapealsele elule, eriti inimesele. Teaduse lemmikalaks pidi kujunema maapealse inimesega seotud küsimuste uurimine. Nad tunnistasid loomulikuks ja õigustatuks mitmeid inimese soove ja tarbeid, milles keskaeg oli näinud patte ja nõrkusi. Taevase õndsuse asemel hakkavad humanistid enam ja enam taotlema maist õnne. Nad püüavad haarata elu rõõme, hindavad ilu ja taotlevad kõikjal kuulsust ja au. Et keskaegne teadus rääkis risti vastu huma-

¹ Humaanne — inimlik, inimesesõbralik.

nistide püüdeile, siis otsisid nad endile tuge vana-aja kirjandusest ja kunstist. Sealt leidsid nad vaimse maailma, mis tugines inimesiku võrdlemisi suurele vabadusele ja ilmlikele püüdeile. Sealt ammutasid humanistid palju julgustust võitluses keskaegse enesepiiramise ja enesepiinamise ideaalidega. Vana-aja kultuur mõjustas nii suurel määral humanismi, et hakati kõnelema klassikalise kultuuri taassünnist ehk kunstide ja teaduste taassünnist. Seepärast nimetatakse humanismiajastut, eriti Itaalias, renessansiajastuks. Sõna „renessanss“ tähendab prantsuse keeles nimelt taassündi.

Mispärast tekkis humanism just Itaalias? Sellel, et humanismi kodumaaks oli Itaalia, on mitu põhjust. Nagu nägime, oli sinne majanduslik ja poliitiline elu soodus uue inimtüübi tekkimisele, sellise inimtüübi kujunemisele, kes armastab maisi rõõme ja loodab oma jõule ja tarkusele. Peale selle oli humanismi tekkimisel väga tähtis see, et kogu Itaalia oli ülekülvatud mitmesuguste vana-rooma kultuuri mälestusmärkidega. Ühiskondlikkude hoonete ja matusekohtade varemed, säilinud raidkujud ja tarberiidad meenusid itaallastele alatasa mineviku kõrget ning elujaatavat kultuuri. Vana-rooma kultuuriga sidus itaallasi ka ladina keel, mis oli keskaja lõpuni rahvale arusaadav. Lõpuks ei tohi unustada, et itaallased olid vanade roomlaste järeltulijad ning juba seepärast tundsid suuremat huvi oma esivanemate kultuuri vastu kui teised rahvad.

Palju aitasid kaasa uue humanistliku liikumise levikule metseenidena¹ ka linnriikide valitsejad — türannid ja paavstid. Nad ümbritsesid endid uue voolu esindajatega, kunstnikkude, kirjanikkude ja teadlastega ning toetasid neid aineliselt.

Dante (1265—1321). Humanistide kõige kuulsamaks eelkäijaks oli itaalia kirjanik Dante Alighieri. Ta sündis ja kasvas Firenzes. Oma poliitiliste vaadete (pooldas tugevat keisrivõimu) pärast sunniti Dante kodulinnast lahkuma, kuhu ta ei pääsenud tagasi enam kogu oma eluajal. Ülejäänud eluaastad veetis ta mitmes Itaalia linnas ja käis ka Prantsusmaal, võttes Pariisis osa teaduslikust vaidlusest.

¹ Metseen — rikas kunsti ja kirjanduse sõber ning toetaja.

Dante kuulsaimaks teoseks on „Jumalik komöödia“ („Divina Commedia“), mis on kirjutatud rahva keeles, s. o. itaalia, mitte ladina keeles. Selles jutustab kirjanik, kuidas ta inimelu poolel teel eksis metsa. Seal ümbritsesid teda kolm metsikut looma — panter, lõvi ja hunt. Raskest hädaohust päästab ta kuulus rooma kirjanik Vergilius. Vergiliusest juhitud Dante läbi põrgu üheksa ringi, kus nad näevad hukatusele määratud piinu ja kuulevad patuste oigeid. Põrgu ringid asuvad lehtrikujuliselt üksteise all — mida sügavam ring, seda suuremad patused vaevlevad seal ning seda suuremad on piinad. Esimeses ringis näeb Dante vana-aja kuulsaid kirjanikke ja mõtteteadlasi. Neile on määratud avar, valge ja kõrge koht, kus ei tunta piina. Neljandas ringis näit. on ihnurid ja pillajad, kes peavad veeretama määratu suuri kive. Sügavaimas ringis asuvad jäätunud järves mitmesugused äraandjad (nagu Brutus ja Juudas Iskariott). Siin asub ka Saadan ehk Lucifer ise, kes lehvitab oma hiiglatiibu ja paneb külmuma kõik veed. Põrgust tuleb Dante Vergiliusega puhastustule-mäele. Mäejalal

3. joonis. Dante Alighieri.

tab ingel tema laubale 7 P-d, mis tähendavad seitset pattu (*peccatum* = patt). Siis läbivad nad puhastustule-mäe 7 ringi ja igas ringis kustutatakse Dante laubalt üks P. Lahkudes viimsest ringist on Dante puhas patust ja võib läheneda taevale. Siin ei saa Vergilius Dantet enam saata — paganana ei pääse ta taeva. Tema asemele ilmub Dante surnud armsam *Beatrice* ning viib ta õndsate riiki, Jumala lähedusse. Oma suurel rännakul Dante kohtab nii kaasaegseid kui ka ajaloolisi tegelasi. Mõne paavsti leiab ta põrgu sügavaimast ringist.

Dante kuulsale teosele on omane allegoorilisus, mõistukõnelikkus. Mets, kuhu kirjanik eksib, on eksimuste ja pattude mets. Teenäitaja Vergilius tähendab mõistust. Mõis-

tuse juhatusel inimene õpib tundma oma patte ja nende tagajärgi — ta näeb põrgut ning mõistuse juhtimisel muutub ta kõlblalt täiuslikumaks, läheb läbi puhastustule. Ent Jumalat näha ning igave-sele õndsusele viia ei suuda mõistus. Siin peavad inimesele appi tulema usk ja armastus, mida sümboliseerib Beatrice kuju.

Dante teoseist paistab, et ta oma maailmavaate peajoonilt kuu-

4. joonis. Dante ja tema poeem. Paremäl Firenze linn, vasemäl põrgu, tagafoonil puhastustule-mägi. Viimase kohal maine paradiis, kus näha Aadam ja Eeva. Kõrgemal neist esimesed taevase paradiisi tähed, kus asuvad valitud. Dante on rõivastatud punasesse rüüsesse, sama värvi on ka tema peakate. (Domenico di Francesco maaling.)

lub ikka veel keskaega, ent siin ja seal lehvib tema tõis ometi juba humanistlik vaim. Juba see on iseloomustav, et oma teejuhiks põrgus ta ei vali mõnd kirikuisa, vaid pagana — Vergiliuse. Katoliku kirikujuhte ei pea Dante alati ilmeksimatuiks. See selgub sellest, et ta mõne paavsti asetab põrgu sügavaimasse ringi. Dante teoseist paistab, et ta oma isik on talle üsna tähtis ja et ta ihaldab endale kuulsust. Seegi ei sobi keskaegsele askeedile. Uue-

aegne on ka Dante isamaalsus ja rahvuslikkus. Ta unistab suurest maailmariigist, mille eesotsas seisaks Itaalia, ning oma suurt peateost ei kirjuta ta rahvusvahelises ladina keeles, nagu keskajal tavaliselt tehti, vaid itaalia keeles.

Petrarca (1304—1374). Dante oli humanistide eelkäija, ent teine kuulus itaalia luuletaja Petrarca on juba humanist selle sõna tõelises mõttes. Petrarca vanemad tahtsid, et poeg õpiks õigus-teadust, kuid see ala ei suutnud noormeest köita, teda huvitas klassikaline kirjandus. Petrarca teadusejanul ja uurimishimul polnud piire. Veel vanas eas kirjutab ta oma sõbrale: „Ma sarnlen väsinud

5. joonis.
Petrarca.

rändajaga, päevad ja ööd ma loen ja kirjutan, puhates ühest tööst teise kaudu.“ Petrarca tööpäeva pikkus olevat olnud ligemale 16 tundi. Ta tundis hästi Cicerot ja Vergiliust. Väsimatult käis ta kloostrist kloostrisse, otsides vanu käsikirju ning tehes neist koopiaid. Veel vanas eas hakkas ta kreeka keelt õppima, et lugeda Homeros't algkeeles. Kuid ta ei suutnud teostada seda unisust. Oma tuttavale, kellelt ta sai Homerosse kreeka-keelse lugulaulu, kirjutab ta kord: „Sinu Homeros lamab minu läheduses ja ma istun kurdina tema kõrval, siiski vaatlen teda kustumatu hu-

viga ja tihti suudlen teda.“

Petrarca on humanist väga mitmes mõttes. Ta hindab kõrgelt kriitilist mõistust. Kriitikaga ei suutu ta ainult keskaegsesse, vaid ka klassikalistesse kirjanikesse. Keskaegsed autorid ei taotsenud kirjeldada loodusilu — seda teeb aga Petrarca. Esimese turistina tõuseb ta Avignoni lähedal mäeharjale ja vaatleb sealt vaimustusega ümberkaudseid maastikke. Esmakordselt kirjeldab ta Riviera¹ ilu. Aga veel suuremat huvi kui välismaailma vastu tunneb Petrarca inimeste, eriti enese elamuste vastu. Oma kuulsais itaaliakeelseis sonettides laulab ta oma tundmusist armastatud Laura vastu. Ta ei häbene kõnelda ega kirjutada oma elamusist, ei salga isegi maailmale oma suurt kuulsusejanu. Petrarca

¹ Riviera — Liguuria mere kaunid rannamaad (umbes Spezia ja Cannes'i vahel).

ihkab, et ta kuulsus ulatuks ühest maailma äärest teise, et teda tun-
taks nii valitsejakodades kui ka rahvahulkades. Suurelt osalt
Petrarca soovid lähevadki täide. Roomas Kapitooriumi kingul kroo-
nitakse ta „luuletaja aupärjaga“. See oli kõrgeim auavaldus, mis
tol ajal võis osaks saada kirjanikule.

Boccaccio (1313—1375). Teiseks tähtsaks itaalia humanismi
esindajaks oli B o c c a c c i o, Petrarca kaasaegne. Vanemad tahtsid
Boccacciost teha kaupmeest, ent pojalt oli võitmatu huvi klassikalise
kultuuri ja kirjandusliku loomingu vastu. Ta oli oma aja parimaid
vana kirjanduse tundjaid. Ta valdas korralikult k r e e k a k e e l t
ning võis lugeda algkeeles vanu kreeka autoreid. Boccaccio kuulsaim teos on ta itaaliakeelne novelli-
kogu „Decamerone“ (*Dekà hēmérai* = kümme päeva). Selles n o v e l l i k o g u s kõneldakse, kui-
das 7 neiu ja 3 noormeest lahkuvad Firenzest, kus
mõllab kole katk, ja asuvad ühte mõisa linna lähe-
duses. Et aeg kiiremini mööduks ja hea meele-
olu püsiks, jutustab igaüks neist kümne päeva jook-
sul ühe jutu päevas. Neis juttudes kirjeldatakse
väga mitmekülgset omaaegset Itaalia elu — siin
esineb igast seisusest tegelasi. Kartmatult jälgib
autor inimeste p a t t e j a p u u d u s i, eriti meel-
sasti paljastades munki ja teisi katoliku vaimulikke, kellede askees
osutub ainult silmakirjalikuks. Ta ei poolda keskaja a s k e e t i d e
vaadet, et inimloomus on halb ning et teda peaks suretama. See-
vastu õigustab ta inimese iha maiste rõõmude järele.

6. joonis.
Boccaccio.

1. Mille poolest erinesid humanistide teaduslikud taotlused skolastikute
omist? 2. Mille poolest erines humanistide eluideaal keskaegsete skolastikute
omast? 3. Mispärast nimetatakse humanismiajastut ka renessansiajastuks?
4. Loendage põhjused, miks tekkis humanism just Itaalias!

5. Mitmendail sajandeil elas Dante? Kus sündis Dante? 6. Mispärast ei
veetnud ta oma elu kodulinnas? 7. Mida tähendavad „Jumalikus komöödias“
mets, kuhu kirjanik ära eksib, Vergilius ja Beatrice? 8. Milles avaldub kesk-
aegne vaim Dante „Jumalikus komöödias“? 9. Missuguseid uueaegseid jooni
kohtame Dante teoseis ja isikus?

10. Mitmendal sajandil elasid Petrarca ja Boccaccio? Missuguseid uue-
aegseid jooni leiame Petrarca ja Boccaccio juures? 11. Kuidas on selle naise
nimi, kes on keskseks kujuks Petrarca sonettides? 12. Kuidas on Boccaccio pea-
teose nimi? Kuidas suhtub Boccaccio askeesi?

Huvi klassika vastu. XIV sajandil humanistid huvituvad palju itaalia keelest ja kaasajast, XV sajandil aga humanistide kogu huvi näib suunatud minevikku, antiiksele kultuurmaailmale. Nad teostavad arheoloogilisi kaevamisi, koguvad vanu käsikirju, rahasid, kujusid jne., asutavad raamatukogusid, muuseume ja koole vanade keelte õppimiseks ning klassikaliste autoritega tutvumiseks.

XV s. suurenes Itaalias tunduvalt kreeka keele ja kirjanduse tundmine, eriti pärast seda, kui Firenze kirikukogu tõttu (1439) ja Konstantinoopoli lange-mise (1453) pärast saabus Itaaliasse palju haritud kreeklasi.

7. joonis. Lorenzo di Medici.

Üha enam avastatav antiikmaailm tundus nii suurepärane, et temaga tegelemine muutus XV s. laialdaselt moeasjaks. Linnriikide valitsejad ei kartnud suuri kulusid, kui oli käsil raamatukogude ja muuseumide asutamine. Klassikalise kultuuri tundjaile olid kõik teed parimasse seltskonda lahti. Tüürannid ja paavstid toetasid neid aineliselt ning määrasid neid hästitasutavaile kohtadele. Mitmed vürstid ja paavstid ise olid kuulsad humanistid,

nii näit. paavstidest XVI s. esimesel veerandil Leo X. Üsna tuntud humanistlike harrastuste poolest oli Firenze linn. Kuulus ning rikas Medicite valitsejasugu hoolitses siin eriti uue liikumise kandjate eest. Tuntuim Medicitest on Lorenzo di Medici, kuulus renessansivürst. Tema valitsusajal (1469—1492) muutus Firenze õukond hiilgavaimaks Euroopas ja Firenze ise kõige pidulikumaks linnaks. Teaduse- ja kunstimaailma suurused olid Lorenzo lähedased sõbrad; valitsemisest vabal ajal uuris ta ka ise klassikalist kultuuri ja tegeles kirjandusliku loominguga.

Trükikunsti leiutamine. Uute humanistlike vaadete levimiseks aitas tunduvalt kaasa trükikunsti leiutamine. Sellel leiutisel oli määratu suur tähtsus rahvaste vaimses elus.

Loomanahast tehtud kalli pärgamendi asemel hakati küll juba ristisõdade ajast peale tarvitama paberit, kuid siiski jäid raamatud väga kalliks, sest käega kirjutamine nõudis palju aega ja hoolt. Laiemale rahvahulgale polnud raamat seepärast üldse kättesaadav. Humanismiga kasvas haritlaste arv ning tarvidus raamatute järele. Muutus päevaküsimuseks, kuidas hõlbustada raamatute paljundamist. Seda küsimust püüti alguses lahendada nii, et lõigati terved leheküljed tähti puusse. Selline puutahvel kaeti siis musta värviga ja suruti pärgamendile või paberile. See raamat jäi siiski kalliks, sest tähtede lõikumine oli raske töö ja lehekülgede

8. joonis. Trükikoda trükikunsti algupäevil.

kaupa koos lõigatud tähti võidi ainult ühe raamatu trükkimiseks tarvitada. Hiljemini hakati tähti üksikult lõikama ja neid sõnadeks reastama. Sellele mõttele tuli Johann Gutenberg (umbes a. 1450). Esmalt valmistas ta üksikuid tähti puust, siis tinast. Samuti hakkas Gutenberg kasutama trükipressi, mis võimaldas tähti ühetasaselt paberile suruda. Esimene raamat, mille Gutenberg oma kodulinnas Mainzis trükkis, oli piibel. XV s. lõpul oli suuremates kultuurielu keskustes, nagu Roomas, Firenzes ja Pariisis juba kümneid trükikodasid. Siitpeale langesid raamatuhinnad tunduvalt, mistõttu võiski humanism kiirelt levida ja endale uusi sõpru võita.

Renessansi kunst Itaalias. Huvi klassikalise kultuuri vastu ei jätnud mõjustamata ka itaalia kunsti. Keskajal kadusid kunstist vana-aja kunstile iseloomulik julge elurõõm ja loomutruudus. Moodi läksid piltidel ja kujudena kõhnad, kohmakad, piinatud ja moonutatud nägudega inimesed.

9. joonis. Leonardo da Vinci. Mona Lisa.

Renessansiajal tekib ühes üldise ellusuhtumise muutumisega pööre ka kunstis. Jälle armastatakse maist ilu ja püütakse seda tõetruult kujutada. Kunstnikud loovad teoseid, mis on loomutruud ning ühtlasi ilusad.

Renessansi kunsti õitseng kuulub XV sajandisse ja XVI s. esimesse poolde. Kuulsamaist renessansi meistreist võiks siin nimetada Leonardo da Vinci't, Michelangelo't ja Raffael'i. Kunstnik Leonardo da Vinci oli üks kõige mitmekülgsemaid inimesi. Ta omas palju seltskondlikke võimeid: oli hea tantsija, ratsutaja, muusikaharrastaja mitmel instru-

10. joonis. Leonardo da Vinci. Püha õhtusöömaaeg.

mendil jne. Sealjuures oli ta hästi kodus ka selleaegses teaduses. Ta tegi füüsikalisi katseid, uuris anatoomiat, lahates laipu, mõtles välja mitmesuguste masinate plaane ning unistas muu seas

lennukite ehitamisest. Leonardo da Vinci maalinguist on meie ajani säilinud üsna vähe, osalt seepärast, et ta maalides katsetas tihti uute värvidega, mis sageli osutusid halbadeks. Kuulsaimad tema maalinguist on „Püha õhtusöömaaeg“, kus osaliste ilmeis peegelduvad hästi nende iseloomujooned ja mõtted, ja salapärase naeratusega „Mona Lisa“ (Gioconda) portree. Peale maali harrastas Leonardo da Vinci veel raid- ja ehituskunsti.

Peaaegu sama mitmekülgne kui da Vinci oli ka Michelangelo — kujur, maalija, arhitekt ja luuletaja. Ta oli rahutu ja kurb üksildane juurdleja ja kahtleja, kes sattus tihti inimestega tülli. Nagu tema hingeelu, nii on tihti ka ta kujud rahutud ja rõõmutud. Nad on aga väga võimsad, tavaliselt üle elusuuruse, pingul lihaste ja ähvardava või nukrameelse ilme-ga. Siin võiks mainida tema kujudest noorusvärsket „Taavetit“ ja üliinimlikult tugevat „Mooset“, pingul lihaste ja vihase vaatega. Tema maalinguist on kuulsam Sixtuse kabeli lagi — rida pilte piibli-loost ja mütoloogiast.

Hoopis sõbralikumana mulje kui 11. joonis. Michelangelo. Mooses. Michelangelo pildid jätavad Rafaeli maalingud. Oma töis käsitleb ta esijoones naise ilu ja emaarmastust. Tema töist on kõige tuntum „Sixtuse ma-donna“.

Renessansi ehituskunst Itaalias kasutab mitmesuguseid klassikalise ehituskunsti vorme, nagu antiikseid ornamente, sambaid, kaari, kupleid jne. Sealjuures ei ole renessansiaegsed ehitised siiski täiesti omapärata ega muutu antiikehitiste kopeerimiseks. Tähtsamate ehitistena mainitagu siin ligi 100 meetri kõrgust Firenze toomkiriku kuplit ja Rooma Püha Peetruse kirikut.

1. Mille poolest erinevad XV s. humanistide huvid XIV s. humanistide omist? 2. Missugustes tegudes avaldus humanistide huvi antiikaja vastu?

12. joonis. Raffael. Sixtuse madonna.

3. Kuidas suhtusid türannid ja paavstid vana-aja kultuuri uurimisse? 4. Mis-
sugune valitsejate perekond oli eriti kuulus humanistide toetamise poolest?
Kus ta valitses? 5. Missugused sündmused suurendasid kreeka keele ja kir-

janduse tundmaõppimist XV s. Itaalias? 6. Mainige mõnda XV s. humanisti ning ütelge, mille poolest olid nad tähtsad!

7. Kes leiutas trükikunsti ning kus ja millal? 8. Kas tehti ka enne Gutenbergi trükkimiskatseid? Mille poolest erines esialgne trükkimisviis Gutenbergi omast? 9. Missugune on esimene trükitud raamat? Mis te arvate, mis-

13. joonis. Brunelleschi Süütute laste hospidali sammaskäik Firenzes.

pärast just see? 10. Mis te arvate, mille poolest said inimesed trükikunstist kasu või kahju?

11. Mille poolest erines renessansiaegne kunst keskaegsest? 12. Nimetage mõningaid renessansi maalikunstnikke ja arhitekte! 13. Milles avaldus Leonardo da Vinci ja Michelangelo mitmekülsus? 14. Missugused Leonardo da Vinci maalinguist on kõige kuulsamad? 15. Kuidas erinevad Michelangelo ja Raffaeli tööd oma meeleolustikult?

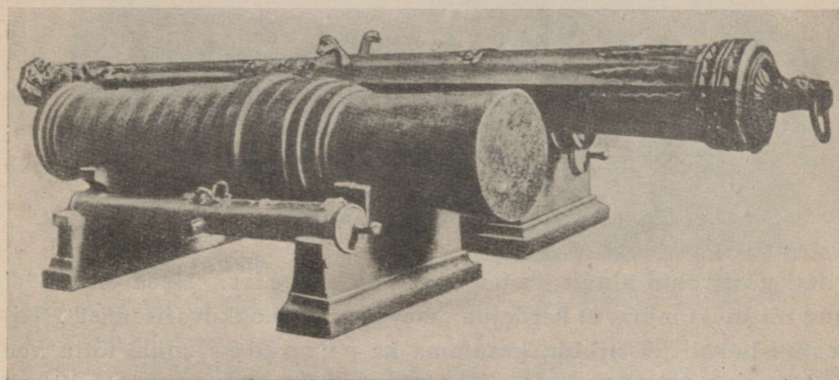
3. Itaalia sõjad.

Rahvusvaheliste vahekordade uus iseloom. Keskaja lõpul ja uue aja algul toimub suuri muutusi kogu Euroopa poliitilises elus. Keskajal pidid Euroopa valitsejad pühendama peaaegu kogu oma hoole ja jõu keerukale sisepoliitikale, eriti võitlusele võimuhahnete vasallidega. Kui aga XV s. teisel poolel Hispaanias, Prant-

14. joonis. Püha Peetruse kirik Roomas.

susmaal ja Inglismaal kesk võimu ja feodaalide vaheline võitlus lõppes kesk võimu põhjaliku võiduga, siis võisid valitsejad hakata enam ja enam tähelepanu osutama välis poliitikale. Ikka sagedamini püüavad nüüd võimsad riigid laiendada oma piire nõrgemate naabrite arvel. Sellised lajutamis püüded sunnivad nende naabreid liituma üksteise kaitseks. Euroopas lähevad moodi riikide koalitsioonid ehk liidud. Nende asutamisel peetakse silmas poliitilise tasakaalu mõtet: riigid püüavad liituda nii, et ükski riik ei saaks muutuda liiga võimsaks, liiga ülekaalukaks.

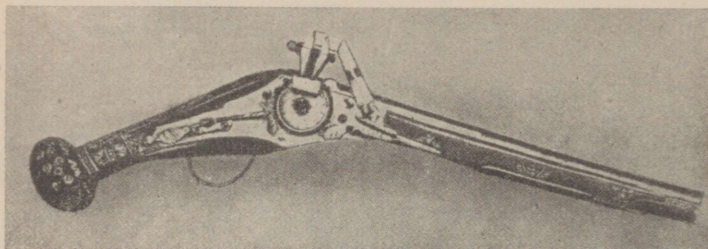

15. joonis. Kahureid XV sajandist.

Rahvusvahelised suhted muutuvad nii keerukaiks, et valitsejad peavad olema alatises ühenduses üksteisega. Seepärast hakkavad nad lähetama välismaa õuede juurde oma püsivaid esindajaid, — komme, mida keskajal ei tuntud.

Kujuneb eriline välis poliitiliste sihtide taotlemise meetod — diplomaatia, tekib arvurikas diplomaatide pere. Diplomaadid kaitsevad võõrsil oma valitseja huve, nad süvendavad sõbralikke suhteid riikide vahel või, kui tarvis, loovad põhjusi nende katkestamiseks. Nad katsuvad vältida oma riigile kahjulike sõdade puhkemist ja õhutada kasutoovaid. Oma valitsust püüdsid nad informeerida kõigist tähtsamaist sündmusist ja olukorrist välisriiges. Saladuste jälile saamiseks palkasid diplomaadid endile salaagente (nagu munki, arste, kaupmehi, naisi), keda rakendati teadete hankimisele, salakuulamisele ja muile ülesandeile. Mõjukate tegelaste hulgas püüdsid diplomaadid soetada endile ja oma maale sõpru raha, tiitlite, aumärkide, pensionide ja muude kingituste läbi.

Sõjapidamisviisi muutis hoopis teiseks püssirohi, mida Euroopas hakati (araablaste eeskujul) tarvitama arvatavasti XIV sajandil. Keskaja loss ei pakkunud siitpeale enam kuigi kindlat kaitset sõja kordadel, sest püssirohuga purustati ka kõige tugevamad müürid. Uuel ajal oli eurooplastel tulirelvadest palju kasu määratu suurte asumaade vallutamisel. Ilma nendeta poleks Euroopa muutunud võimsamaks kõigist teistest maailmajagudest. Algul tar-

16. joonis. Püss XVI sajandist.

vitati püssirohtu ainult kahuri mürskudeks. Need olevat teinud nii suurt müra, et kardetud „taevalaotuse kokkuvarisemist“. Hiljemini hakati püssirohtu kasutama ka püssides, mille tõtta nool ja amb oma tähtsuse kaotasid. Samuti minetas oma senise erikaalu lahingus rüütlite ratsavägi, kelle asemele astus nüüd püssidega jalavägi. Püssid olid algul väga rasked ja suured, nii et sihtides tulid nad asetada hargile, kuid siiski oli nende abil võimalik vaenlast tabada kaugema maa tagant kui seniste relvadega.

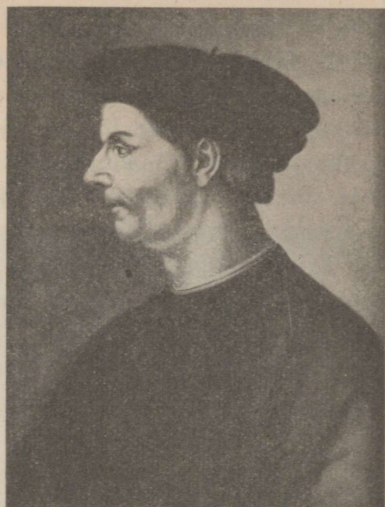
Itaalia sõjad. Tähtsamaks huviesemeks, mida Euroopa suurriigid XV s. lõpul ja XVI s. algul püüdsid omandada, oli majanduslikult arenenud ja rikas Itaalia. Nii prantslased, hispaanlased kui ka sakslased püüdsid saada peremeesteks sellel poliitiliselt killustatud maal¹.

Vallutussõdade rea avas Prantsuse kuningas Charles VIII a. 1494. Umbes 50 000-mehelise sõjaväega läks ta üle Alpide. Sellist sõjaväge loeti tol ajal üsna suureks. Itaalias oli meeoleolu Charles'ile väga soodus. Sisetülidest väsinud rahvas ihkas valitsejat Alpide tagant otse kui lunastajat.

¹ Itaalia tugeva ühikriigi loomise tarvet põhjendas eriti innukalt kuulus poliitik N. Machiavelli.

Rahva vaen vürstide vastu ja vürstide omavaheline sobimatus muutsid esialgu Prantsuse kuninga edasitungimise kergeks. Kuid juba järgneval 1495. a. Euroopa riigid löid Charles VIII vastu tugeva liidu. Charles VIII, kes kartis taganemisteede sulgemist, lahkus ruttu oma vägedega Itaaliast.

Charles VIII järglane Prantsuse troonil Louis XII püüdis XVI s. algul omakorda vallutada Itaaliat. Samuti püüdsid siis Itaalias maid võita hispaanlased. Prantslaste valitused ei püsinud aga kaua. 1511. a. organiseeris paavst Julius II Püha Liiga „barbarite“ väljaajamiseks Itaaliast. Nii võimsale vastasele kui Püha Liiga ei suutnud prantslased vastu panna ja lahkusid Itaaliast.

17. joonis. Machiavelli.

1. Mispärast võisid riigid keskaja lõpul hakata pealetungivat välispoliitikat harrastama? 2. Milles seisab poliitilise tasakaalu mõte? 3. Missugused olid diplomaatide ülesanded? 4. Kuidas mõjus poliitilisse ellu püssirohu tarvituselevõtt? 5. Kumb võeti varemini tarvitusele, kas püss või kahur? 6. Missugused Euroopa riigid püüdsid XV s. lõpul ja XVI s. algul vallutada Itaaliat? mispärast? 7. Kuidas avaldus poliitilise tasakaalu mõte Itaalia sõdades?

II. Suured avastused.

1. Uute maade avastamine.

Otsitakse meriteed Indiasse. Nagu teame, muutus ristsõdade ajast peale kaubanduslik suhtlemine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel elavaks. Vahemere idarannikult ei veetud Euroopasse ainult sealsete rannamaade kaupu, vaid ka kaugemate Aasia maade, nagu Pärsia ja India omi. Seni kui araablased olid Vaheemere idarannikute peremehed, toimus kaubavahetus takistuseta. Lugu muutus aga, kui türklased vallutasid Väike-Aasia, Kreekamaa ja hiljemini ka Egiptuse. Türklased olid väga sallimatud

ristiusuliste vastu. Nad kihutasid eurooplastest kaupmehed oma maadelt välja või tegid nende äritegevuse raskeks suurte maksude ja väiklase järelevalve tõttu. Nõudmine igasuguste vürtside ja muude idamaiste kallistoodete (nagu elevandiluu, õilispuud ja õiliskivid) järele aga aina suurenes Euroopas. Tõi ju renessansiaeg endaga kaasa luksusliku ma elustiili. Idamaa saadused olid aga Euroopasse jõudes väga kallid. Neil põhjusil euroopiased hakkasid otsima meriteed Indiasse, — sellist teed, kus poleks vaja maksta kõrgeid tolle ja kaupade edasitoimetamine oleks lihtsam.

Teaduse ja tehnika edu soodustab uute maade avastamist. Keskajal oli maad peetud kettakujuliseks, kuid renessansiajal leidis pooldajaid arvamuse, et maa on kerakujuline. Selle arvamuse pooldajad uskusid, et Ida-Aasia randa võib jõuda ka üle Atlandi ookeani, lääne poole sõites. Teed Aiasse lääne suunas peeti koguni palju lühemaks kui teed ida suunas. Samuti peeti Aafrika ulatust lõuna poole palju väiksemaks tõelisest. Need geograafilised eksiarvamused julgustasid merimehi avastussõitule nii üle ookeani kui ka ümber Aafrika.

Maadeavastusi soodustas palju ka merisõidu tehnika areng. Kompassi tarvituselevõtu läbi muutus suunamääramine merel kergemaks. Kompassi võtsid Vahemere-äärsed rahvad tarvitusele juba XIII s. merisõitudeks. Tema leiutaja nime me ei tea. Eurooplased võtsid kompassi üle araablastelt. Muidugi arenes merisõidutehnika ka laevnike endi kogemuste tõttu, kui nad ette võtsid ikka ja ikka kaugemale ulatuvaid merisõite.

Portugallaste avastussõidud. Portugali merimehed hakkasid XV s. teisel poolel otsima teed ümber Aafrika India imedemaale, kus pidi olema muinasjutulises külluses kulda, kalliskive, elevandiluu ja muid varandusi. Portugallased avastasid rea saari Aafrika lääneranna läheduses. Nad jõudsid Madeira saarteni, kuid siit ei julgenud nad mõnda aega edasi sõita. Arvati, et ekvaatori piirkonnas valitseb hirmus kuumus, meri on täis koletisi ja inimesi ei ela seal üldse. Lõpuks siiski saadi neist kartusist üle. Julge merimees Bartholomeus Diaz purjetas üle ekvaatori ja jõudis Aafrika lõunatippu (1486). Selle nimetas ta Tormiseks neemeks, tormide tõttu, mis seal takistasid merimeeste edasisõitmist ida poole. Portugali kuningas ristas koha ümber Healootuse neemeks, sest lootused meriteed kaudu Indiasse jõuda näisid

aina kasvavat. 1498. a. purjetaski admiral Vasco da Gama ümber Aafrika lõunatipu ja jõudis pika, vaevalise reisu järel Indiasse. Kui Vasco da Gama vürtsilaadungiga Lissaboni tagasi jõudis, tõstis kuningas ta aadlisesusse. Esimesele portugallaste India-sõidule järgnesid varsti teised.

Kerge vaevaga olid portugallased oma võimu alla saanud Aafrika lääneranna lähedased saared ja mõned Aafrika rannapunktid. Raskem oli maade vallutamine Indias, kuid siingi õnnestus portugallastel endi käte kiskuda kaubanduslikult tähtsaid kohti rannikul. Kogu India vallutamiseks põlnud portugallastel küllalt jõudu ja selleks ei tundud tarvetki.

Kolumbus avastab Ameerika (a. 1492). Samal ajal, kui portugallased püüdsid ümber Aafrika purjetades jõuda Indiasse, mõtles Kolumbus sinna jõuda lääne suunas sõites. Christoph Kolumbus oli itaallane. Ta sündis Genovas XV s. keskpaiku kangru pojana. Juba 14-a. poisikesena läks ta laevale teenima ja tegi kaasa pikki merisõite. Meheas asus ta Madeira saarele elama, kus saarlased talle

jutustasid, et meri lääne poolt ajavat randa puid, mida saarel ei kasvavat. Seegi kinnitas teda arvamuses, et lääne poole sõites võib jõuda Aasia idaranda. Kolumbus vajas sõiduks aga mehi ja laeva. Ta kavatsusse suhtuti umbusaldusega. Viimaks leidsid Kolumbuse kavatsused poolehoidu Hispaania kuningannalt Isabellaalt, kel õnnestus ka oma abikaasat, kuningas Ferdinandi, uue mõtte poole võita. Kolumbus nimetati nende maade asekuningaks, mis ta mõtles lääne poole sõites leida. Temale anti kolm väikest laeva, millega ta lahkus 1492. a. augustis Palose sadamast Kanaari saarte suunas. Laeva meeskonnast oli suur osa kurjategijaid, kellele Hispaania valitsus töötas vabadust, kui nad julgevad minna hädaohtlikule merireisule. Kanaari saartel peatuti mõned

18. joonis. Vasco da Gama.

nädalad ja sõideti siis (6. sept.) välja tundmatule ookeanile. Reis kestis kaua. Mida kaugemale laevad jõudsid saartest, seda suuremaks kasvas laevameeste kartus tundmatu ulgumere ees. Madrused ihkasid kodu vetesse tagasi sõita. Neil tekkis isegi kavatsus oma juhti merre heita, kui see nende soovidele vastu seisis. See otsus jäi õnneks teostamata, sest Kolumbus oleks olnud neile tarvilik tagasisõidulgi. Reisu jätkati siiski, kuigi Kolumbusendas tekkis ka pettumustunne. Jaapani (Zipangu) kallast, kuhu nad tema arvestuste järgi pidid jõudma oktoobri alguseks, polnud ikka veel näha. Kolumbuse arvamuse järgi pidi maakera olema

19. joonis.
Kolumbus.

palju väiksem, kui ta tõepoolest on, ja meritee Indiasse lühem kui tee üle mandri. Lõpuks oktoobri algul hakkasid ilmuma maa läheduse tunnused. Laeva ümber lendasid linnud ja nähti ujuvat mõnesuguseid maataimi. Meeskonna meeleolu tõstmiseks ja tähelepanu mujale juhtimiseks lubas Kolumbus suure tasu esimesele, kes märkab maad. Nii vahtisid madrused ööd ja päevad tundmatusse kaugusse. „Maa! Maa!“ kõlas 11. okt. ühe madruse suust. Aga seekord oli tegu eksimusega. Kuid järgmisel päeval, 12. okt. 1492. a. varahommikul

silmas üks madrustest maad hiilgavat kuupaistes ja tõttas rõõmuhõisega kahuri juurde signaalpaugu andmiseks. Laevad randusid. Avastajad jõudsid Guanahani saarele, mille Kolumbus nimetas *San Salvadoriks* (lunastaja, päästja). Rõõm oli üldine ja piiritu. Saare elanikkude hulgas võttis aga maad hirm, sest valged inimesed olid neile tundmatud. Kui nad nägid, et võõrad on nende vastu heatahtlikud, kadus hirm jalamaid. Nad sammusid lähemale ja silmitsesid eurooplasi suure huviga. Kolumbus ja ta madrused nimetasid punanahkseid pärismaalasi *indiaanlasteks*, sest nad arvasid, et viibivad Aasia idarannal. San Salvadori saarelt sõitis Kolumbus teistele saartele (näit. Kuuba, Haiti). Varsti peale seda reisu tuli Kolumbus tagasi Hispaaniasse, kus teda suurte auavaldustega vastu võeti. Ta tõsteti aadliseisusesse ja talle anti suuradmirali ja avastatud maade asekuninga aunimi. Kolumbus teostas veel mitu reisu ja käis muu seas ka Lõuna-Ameerika mandrilgi. Huvi uue maa vastu oli Hispaanias väga suur. Väljarändajaid oli palju. Need olid Kolumbusele kadedad ja tõstsid tema vastu rea süüdisusi. Kuningas lõi kartma, et Kolumbus muutub uute maade ase-

kuningana väga võimukaks ja hädaohtlikuks. Tagajärg oli see, et Kolumbus kaotas kuninga usalduse. Oma viimased päevad elas ta vaesuses, vaatamata oma suurele teenele. Ta suri 1506. a., kaas-aegseist unustatuna.

Kolumbus uskus kindlasti, et ta on avastanud tee Indiasse. Kuid varsti selgus, et avastatud mandri taga on jälle meri — ookean. Kolumbuse surma-aastal nägi esmakordselt eurooplane, nimelt üks Hispaania ohvitser, suurt ookeani Panama maakitsuselt ja mõõga

20. joonis. Kolumbuse laevad „St. Maria“, „Pinta“ ja „Nina“.

ning jumalaema pildiga selle voogudesse astudes kuulutas Hispaaniale alluvaks kõik tema ees seisvad mered, mandrid ja saared.

Uut avastatud maailmajagu ei nimetatud Kolumbuse, vaid itaallase Amerigo Vespucci nime järgi, kes esimesena avaldas uuest maailmajaost kirjelduse.

Ameerikasse hakkasid nii hispaanlased kui ka portugallased rajama endile asumaid. Hispaanlased jäid peatuma Lääne-India saartele, Mehhikosse ja Peruuusse, portugallased asusid Brasiiliasse. Maade vallutamine läks väga kergesti, sest Ameerika päriselanike sõjakunst polnud eurooplaste oma vääriiline ning sissetungijad oskasid väga hästi petta sealseid rahvajuhte.

Esimene reis ümber maailma (1519—1522). Ameerikast lääne pool asuvat ookeani läbides lootis Hispaania teenistuses olev portugallane *Magalhães* lõpuks siiski jõuda Indiasse. A. 1519 sõitis ta Hispaaniast viie väikese laevaga teele. Aafrika ja Brasiilia vahel suundus ta üle Atlandi ookeani ja purjetas siis Lõuna-Ameerika ranna läheduses lõuna poole. Siis pöördui merekitsusesse Patagoonia lõunatipu ja Tulemaa vahel. Viimane nimi anti saarestikule seepärast, et ainsaks märgiks elanikkude olemasolust seal oli tulekuma, mida madrused nägid ühel ööl. Umbes viis nädalat võitlesid Magalhãesi laevad väinas tormide ja lumetuiskudega. Sõidust tüdinud madrused tõstsid mässu, aga Magalhães surus selle karmilt maha. Lõpuks vähenes torm, väin muutus avaramaks ja vintsutatud laevastik jõudis uuele ookeanile. Tasa ning rahulikult tõusid ja vajusid siin lained. Magalhães nimetas uue maailmamere *Vaikseks ookeaniks* ja jätkas hea õnne peale sõitu tundmatusse läände. Üheksakümmend kaheksa päeva purjetas ta ilma maad nägemata. Selline pikk merelviibimine oli meeskonnale suureks piinaks. Et laevameestel polnud toiduks kaasas ei aedvilja ega konserve ja nad toitsid peamiselt suitsutatud ja soolatud lihast, jäid nad väärtoitluse tagajärjel nõrgaks ja haigestusid. Kuid seegi proviant lõppes laevadel. Peagu oleks kogu meeskond surnud nälga. Nad sõid rotte, keda laevas oli palju, ja kui neid enam ei leitud, siis mälusid mehed meelegehete purjeriide tükke. Lõpuks jõudsid merimehed Filippiini saartele. Siin sai Magalhães võitluses pärismaalastega surma. Kuid tema kaaslased jätkasid reisu. Kolmeaastase kodunt äraoleku järel jõudsid Euroopasse tagasi 18 merimeest väljasõitnud 265-st ja ainult üks laev, nimega „*Vittoria*“. Selle kulu- ja ohvririkka teekonnaga oli lõplikult kindlaks tehtud, et *maakerakon ümmargune* ja et Kolumbuse poolt avastatud maad ei moodusta osa Indiast, vaid iseseisva mandri.

2. Maadeavastuste tähtsus.

Poliitilised ja majanduslikud tagajärjed. Maadeavastamisel oli hiiglamõju Euroopa poliitilisse ja majanduslikku ellu. Paljud ajaloolased loevad Ameerika avastamisaastat uue aja alguseks. Portugal ja Hispaania muutusid nüüd võimsaiks koloniaalriikideks (s. o. asumaid omavaiks riikideks). Eriti Hispaania kasvas vägevaks. Hiljemini hakkasid ka holland-

lased, inglased ja prantslased soetama endile asumaid väljaspool Euroopat.

Asumaade hankimine ja sealjuures tekkivad huvide vastuolud hakkasid järjest enam mõjustama Euroopa riikide välispoliitikat.

Asumaist saabuvad väärismetallid lubasid pidada suuremaid sõdu, relvastada sõjaväge rikkalikumalt ja paremini.

K a u b a v a h e t u s muutus maadeavastuste tõttu elavamaks ja ühes temaga ka tööstus. Atlandi ookean sai tähtsaimaks kaubandusliku liiklemisega mereks. Tekkisid uued kaubateed ja kaubanduslikud keskused. Seni olid Itaalia sadamalinnad olnud peavahendajaiks Euroopa ja teiste maailmajagude vahel, nüüd muutusid neist tähtsamaiks lääne pool asuvad Hispaania ja Portugali sadamad. **K a H a n s a** kaubalinnade tähtsus vähenes. Hollandis muutus kuulsaks Antverpeni sadamalinn. **A n t v e r p e n i** asukoht soodustas tema kasvu. Ta oli ühtviisi lähedal Inglismaale kui ka Reini suudmele. Pürenee riikide sadamaist toodi siia kõiksuguseid välismaailmajagude tooteid ja osteti Saksamaa ja Inglismaa tööstussaadusi väljaveo jaoks Lõuna-Euroopasse või ookeanitagustesse maadesse.

Eriti suur ning püsiv oli aga maadeavastuse mõju m a j a n d u s e l l u seega, et nüüd hakati laialt tarvitama seni vähetuntud või hoopis tundmatuid eksootilisiprodukte, nagu kohvi, suhkrut, vürtse jne. Euroopas hakati kasvatama tubakat, kartuleid, apelsine jt.

Vaimne tähtsuski oli maadeavastustel. Inimeste silmaring laienes, sest õpiti tundma uusi maid, inimesi, loomi ja taimi. Nüüd selgus lõplikult, et m a a k e r a on ü m m a r g u n e ja et katoliku kiriku keskaegsed autoriteedid on selles küsimuses eksinud.

1. Missugused puudused olid Euroopa ja India vahelisel kaubandusel mandri kaudu? 2. Missugune majanduslik põhjus oli meritee otsimiseks Indiasse? 3. Missugused teaduslikud arvamused ja eksiarvamused julgustasid maadeavastajaid teele minema? 4. Missugused muud eeldused olid suurteks avastussõitudeks? 5. Missugused meriteed Indiasse olid mõeldavad renessansiaegsetele merisõitjatele? Kes kasutas üht, kes teist? 6. Kes jõudis esimesena Euroopa merimeestest Healootuse maaninani ning mispärast nimetati seda maanina nii? 7. Kuidas oli selle Portugali admiralini nimi, kes jõudis esmakordselt meriteed Indiasse, ja millal see juhtus? 8. Kes varustas Kolumbust laevadega? Millal avastati Ameerika? 9. Kust on pärit nimi „Ameerika“? 10. Kas Kolumbus oli teadlik uue maailmajao avastamisest? 11. Kes juhtis esimest reisu ümber maailma? millal see toimus? 12. Missugused poliitilised tagajärjed olid maadeavastustel? 13. Missugused tagajärjed olid maadeavastustel majanduselus? 14. Milles seisab maadeavastuste vaimne tähtsus?

III. Usu-uude.

1. Eeldused usu-uuteks.

Rahulolematus katoliku kirikuga. Keskaja lõpu poole näeme Euroopas kasvavat rahulolematust katoliku kirikuga. Põhjused selleks olid väga mitmesugused. Kõigepealt ei paistnud kirikutegelaste eluviis paljudele inimestele küllaldaselt kristlik. Renessansiaegsed paavstid sarnanesid tihti ilmlikkude vürstidega — nad pidasid sõdu, ahnitsesid maid ja muid varandusi. Selle asemel

21. joonis. Paavst Leo X.

et olla erapooletud, nagu see sobib Kristuse asemikule maa peal, nad ajasid „onupojapoliitikat“, andsid enne kõike heapalgalisi kohti oma sugulastele ja sõpradele. Renessansiajal leidis Itaalias paavste, kes tundsid suuremat huvi vanade kreeka ja rooma müütide ja kunsti kui ristiusu vastu. Eriti selgesti esinesid need jooned paavst Leo X juures (1513—1521). Ta andis tööd kuulsatele kunstnikele, tema ajal peeti paavsti lossis palju toredaid pidusid. Paavst ise kirjutas neil ettekandmiseks kergesisulisi naljamänge. Toredat ning lõbusat elu elasid paljud teisedki kiriku-

pead, peapiiskopid ja piiskopid, selle asemel et askeedina armastada vaesust ja tagasihoidlikkust. Kohati unustasid mungadki oma tötused ja tundsid lõbu priiskavast elust.

Nagu kasinus, nii puudus kirikujuhtidel leplikkuski. Pärast paavstide tagasitulekut Avignonist Rooma a. 1378 tekkis katoliku maailmas suur kirikulõhe, mis kestis umbes 40 aastat. Osa kardinale ei olnud nõus paavsti tagasiminekuuga Pühasse linna ja nad valisid uue paavsti. Mõlemad paavstid pidasid endid seaduslikeks. Ühes riigis tunnustati Avignoni, teisel Rooma paavst õigeks kirikujuhiks. Kui paavst Avignonis või Roomas suri, valiti talle kiiresti järglane. Kogu kirikulõhe kestel valitsesid katoliku kirikut kaks paavsti, kes vastastikku teineteist kirikupõlu alla panid.

Paljude inimeste juures äratasid pahameelt kiriku rahaahnus ja jõukus. Piiskoppide ja kloostrite käes oli palju maid. Neid harisid talupojad, kes peale teo pidid piiskopile tooma ka andameid. Kümniist maksid kirikule ka kõik teised maaomanikud ja põlluharijad. Kuid kõigest sellest ei jätkunud kirikule. Ta hakkas müüma piiskoppide ja muude tähtsamate vaimulikkude kohti. Paavst määras piiskoppideks neid, kes suutsid talle rohkem maksta. Piiskopid omakorda püüdsid kaotatud raha tagasi nõuda, võttes makse oma alamatelt. Et kõigest sellest aga vaimulikkudele ei jätkunud, siis hakkas kirik raha eest inimesi patukaristusest vabastama. Katoliku kiriku arvates ei jätkunud taevapääsemiseks sellest, et inimene pihtis ja kahetses oma patte. Tehtud pattude eest pidi ta mõnda aega kandma karistust puhastustules. Nüüd aga seletas kirik, et ta võib mõnesuguste heade tegude eest siin maa peal vabastada kahetsevaid patuseid puhastustule piinadest. Üks selliseid häid tegusid oli kirikule rahandanmine. Nii valmistati siis patukaristusest ärajätmiseks päästu- ehk indulgentsikirju, mida mungad müüsid ja rahvas hea meelega ostis. Väga vaestele anti päästukirju ka hinnata. Igal patul oli oma kiri ja hind. Mida suurem patt, seda suurem maks. Päästukirju müüdi isegi nende pattude jaoks, mis inimene vahest kunagi hiljem juhtub tegema. Sel teel said paavst ja piiskopid suuri sissetulekuid. Muidugi ei tarvitatud päästukirjade müügist saadud raha alati halvasti, vaid sageli ka kogu kiriku huvides.

Vaimulikud, keda huvitasid lõbus elu ja raha, ei kandnud kuigi palju hoolt rahva õpetamise ja kasvatamise eest. Selle asemel, et ikka jälle selgitada inimestele Kristuse õpetuse tuuma, nõuti neilt ainult väliste usukommete täitmist. Õpetati, et inimene võib õndsaks saada, kui ta nii- ja niipalju palveid päevas loeb, Pühamaal käib ja Jeesuse haua palvetab, surnud pühade inimeste rõivaid ja luid ostab. Pühakute reliikviaal pidi olema imettegev jõud.

Paljusid tõsiusklikke täitis usuelu ja vaimulikkude kõlbluse langus suure mure ja kibedusega. Oli aga ka inimesi, kes puhtilmlikel põhjusil põlnud kirikuga rahul. Ikka leidis vürste, kes leidsid, et kirik kisub enda kätte liiga palju puhtilmlikku võimu. Teised seisused kadestasid kiriku rikkust ja vaimulikkude suuri eesõigusi.

XV s. kirikukogud. Kolmel üldisel kirikukogul püüdsid kirikutegelased XV s. parandada kiriku olukorda. Kuid palju tulemusi need

püüded ei andnud. Kõige tähtsamaks kirikukogude saavutuseks oli kirikulõhe kaotamine. Senised paavstid kõrvaldati ja nende asemele valiti uus paavst Rooma katoliku kirikut valitsema.

Usu-uute eelkäijad. Suure kirikulõhe ajal leidis juba hulk teadlikke kristlasi, kes igatsesid kirikus põhjalikku reformi. Mõned neist läksid aga teravasse avalikku vastuollu senise katoliku kiriku õpetusega. Neist reformatsiooni ehk usu-uute eelkäijaist on kõige kuulsamad inglane John Wiclif (1320—1384) ja tšehh Jan Hus († 1415). Mõlemad mehed olid professorid, üks Oxfordi, teine Praha ülikoolis.

22. joonis. Jan Hus.

Wiclif ja Hus leidsid, et piibel olgu ainsaks aluseks ristiusu sisu ja kiriklike kottude kindlaksmääramisel. Suurest lugupidamisest piibli vastu tõlkis John Wiclif ta inglise keelde ja laskis teda levitada rahva keskel, kuigi see kiriku poolt oli keelatud. Wiclif leidis, et paavsti ilmliku võimu püüded ei ole õigustatud. Samuti pole paavstil ega teistel katoliku vaimulikel õigust patta oma äranägemise järgi anda. Inimese õndsakssaamiseks pole üldse vaja pühitsetud vaimulikke kui vahemehi patuse inimese ja Jumala vahel, sest ini-

mene on Jumalaga ise vahetus ühenduses. Ta eitab muidki katoliku kiriku dogmasid, nagu paavstiameti sisseseadmist Jumala poolt, veini ja leiva muutumist armulauateenistusel Kristuse vereks ja ihuks ning päästukirjade lunastavat mõju. Üks Inglise kirikukogu tunnistas paljud Wiclifi õpetused ketserlikeks ja Oxfordi ülikool kõrvaldas ta professoriametist. Uue õpetuse levitamine summutati karmide keeldudega, kuid Wiclifi ennast lasti siiski elada vabaduses kuni elu lõpuni.

Halvemini käis Jan Husi käsi. Temagi levitas nii oma kõnedes kui ka tšehhikeelseis kirjatöis ketserlike vaateid, leides, et paavstid pole ilmeksimatud, et inimhinge õndsakssaamises mängib peaosat inimlik meelsus, et kirikult peaks võtma ilmlikud varandused ja paavstilt maise võimu.

Armulaual jagatagu võhikuile¹ nii veini kui ka leiba, mitte ainult leiba, nagu tegi katoliku kirik. Päästukirjust arvas ta, et neil puudub igasugune tähendus, kui patune tõsiselt meelt ei paranda.

Praha piiskop astus Husi vastu välja. Ta käskis põletada Husi kirjutatud raamatud ja pani ta kirikupõlu alla. Kuid Praha ülikool võttis Husi oma kaitse alla. Kogu maal sünnitasid tema uued vaated vaimustust.

Kui Konstanzi kokku tuli suur üldine kirikukogu (1414—1418), siis keiser Sigismund kutsus sinna ka Husi. Ta andis Husile kaitsekirja, milles lubati teda vabalt Konstanzi tulla, seal viibida ja lahkuda. Hus ilmuski siia oma õpetusest aru andma. Ent kirikukogu ei lasknud seda teha. Kui Hus end õigustada püüdis, siis lämmatati tema kõned vahelehuüetega, kui ta aga vastaste süüdistuskõnede peale vaikis, siis leiti, et ta süü omaks võtab. Kui Hus polnud nõus oma vaateid tagasi võtma, siis heideti ta vanglasse. Siin peeti teda kinni seitse kuud. Kui ta ikka veel polnud nõus oma õpetust tagasi võtma, põletati ta tuleriidal.

Teade Husi surmast tekitas tšehhide keskel tõsiseid rahutusi. Mõnisada tšehhi aadlikku saatsid kirikukogule kaebekirja Husi põletamise asjus. Kuid kontsiil vastas sellele ühe Husi sõbra ja kaastöölise tulesurma mõistmisega. Meeleolu Böömimaal muutus nüüd väga katolikuvaenlikuks. Tšehhid alustasid Saksa keisriga sõda. Selleks kihutasid neid nii soov kirikuelu ümber korraldada kui ka ärganud rahvustunne. Väike tšehhi rahvas võitles vapralt sakslastega palju aastaid. Kuid lõpuks kaotasid hussiidid (nii nimetati Husi poolehoidjaid) siiski. Nad ei olnud täiesti ühel meelel, vaid osa neist oli valmis leppima mõõdukamate uuendustega kirikus, teised nõudsid põhjalikumaid.

23. joonis. Jan Hus saadetakse tuleriidalale.

¹ Võhikuiks nimetatakse katoliku kirikus mittevaimulikke.

Baseli kirikukogu tegi 1433. a. mõningaid järeleandmisi hussiitidele. Tšehhi kirikuis lubati anda armulual leiva kõrval ka viina ja jumalateenistus muudeti rahvakeelseks. Mõõdukad hussiidid leppisid nüüd katoliku kirikuga ja tunnistasid paavsti uuesti oma vaimseks juhiks. Üksijäänud käremeelsed ei suutnud enam kaua vaenlastele vastu panna, nad alistusid peagi.

1. Nimetage katoliku kirikuga rahulolematuse põhjusi! 2. Kas päästkirjade ostjaid vabastas kirik patust või millestki muust? 3. Milles avaldus väliste usukommete täitmine? 4. Mis te arvate, kuidas mõjus paavsti aupaisetele kirikulõhe? Mispärast nii? 5. Mis oli XV s. kirikukogude tähtsamaks saavutuseks? 6. Missuguseid katoliku kiriku õpetusest erinevaid vaateid propageerisid Wiclif ja Hus? 7. Mis te teate Husi saatusest Konstanzi kirikukogul? 8. Mispärast tekkisid nn. hussiitide sõjad?

Saksa humanism. Kuigi Wiclif ja Hus ei suutnud ümber korraldada kirikuelu, ei jäänud nende tegevus siiski mõjuta. XVI sajandi reformaatoreid julgustas teadmine, et juba enne neid on niiviisi õpetatud ja vagad mehed on kahelnud katoliku kiriku dogmades. Samuti aitas usu-uute kordaminekuks kaasa humanistlik teadus, mis teritas tunduvalt inimeste kriitilist meelt.

Saksa humanistid erinesid oma ellusuhtumiselt mõneti Itaalia omadest. Nad olid suuremad patrioodid kui XV s. itaalia humanistid ja võtsid usulisi küsimusi väga tõsiselt. Siingi tunti huvi vanade autorite uurimuste vastu, kuid vana maailma elutunnet ei jaatanud saksa humanistid. Nad mõtlesid palju oma surematuile hingedele ega heitnud ial nalja ristiusu üle, nagu seda tegid mitmed itaalia humanistid. Väljapaistvamad saksa humanistid olid Reuchlin, Rotterdami Erasmus ja Ulrich von Hutten.

Reuchlin (1455—1522) oli kõigiti usklik katoliiklane, kuid siiski sattus tülili usuteadlastega, kes kuulusid dominikaanlaste mungaordusse. Tõuke selleks andis järgmine juhtum: üks ristitud juut¹ ja tema dominiiklastest pooldajad pöördusid keiser Maximilian I poole sooviga, et ristiusu huvides hävitataks kõik heebreakeelsed raamatud. Reuchlin astus aga nende kaitseks välja, väites, et piibli tõeliseks mõistmiseks on vaja tunda nii heebrea keelt kui ka kirjandust. Algas äge vaidlus trükisõnas. Lühikestes kirjatöödes võeti seisukohta kord Reuchlini poolt, kord vastu. Dominikaanlased püüdsid teha Reuchlinist ketseri, anda ta inkviitsioonikohtu kätte, kuid humanistist paavst Leo X võttis õpetlase oma kaitse alla. Raamatute küsimus otsustati Reuchlini soovile vastavalt. Saksa teadlaste keskel sünnitas Reuchlini võitlus väga suurt vaimustust. Talle saadeti julgustavaid kirju, tema võidu puhul luuletati oode. Reuchlini vastaseid aga hakati nimetama pimedusemeesteks ehk obskuranideks. Pimedusemeeste pilkamiseks andsid humanistid välja raamatu „Pimedusemeeste kirjad“. Mainitud raamat sisaldab näiliselt vana-

¹ Pfefferkorn.

meelsete skolastiliste usuteadlaste kirju üksteisele. Kirjakirjutajad püüavad olla otsitult targad ja teravmeelsed, aga selle püüde tulemuseks on ikka ainult mõtte tused ja rumalused. Reuchlini peateeneks peale heebreakeelse kirjanduse päästmise jääb heebrea keele ja grammatika tutvustamine Lääne-Euroopa teadusemaailmale.

Suurimaks saksa humanistik peetakse Erasmus Rotterdami (1467—1536). Nagu juba nimest näha, sündis ta Rotterdamis, Hollandis. Oma noorpõlve veetis ta kehvades oludes. Teda valmistati ette preestrikutsele ning mõne aja elas ta kloostriis. Kloostrist lahkus ta pea ning õppis Kölni ja Pariisi ülikoolides. Hiljemini elas ta vaba õpetlasena kord ühel, kord teisel maal. Tema elukäiku vaadeldes tundub, nagu polekski tal olnud kodumaad ega emakeelt, — ühte viisi kodus tundis ta end igal pool Lääne-Euroopas. Teadmiste poollest polnud Erasmusel võistlejat. Ta muutus oma aja kuulsamaks inimeseks. Temalt küsiti nõu mitmesuguseis küsimusis küll kirjalikult, küll suusõnal. Paljud riigivalitsejad palusid teda tulla oma õukonda. Otse kui palverändurid tulid austajad teda vaatama.

24. joonis. Erasmus Rotterdamist.
(H. Holbeini maaling.)

Teaduslikku töösse suhtus Erasmus tõsiselt ja suure vastutustundega. Ta vaatas läbi kreeka keelse Uue Testamendi ja andis siis parandatult trükki; ka valmistas ta sellest ladina keelse tõlke, mis oli palju täpsam kui katoliku kirikus seni tarvitusel olev. Samuti kui põhjalikult teaduslikku tööd teha, oskas Erasmus ka naljatades tõtt ütelda. Kuulsaks sai tema lõbus raamatuke „Alpuse ülistus“. Alpus kiidab siin ennast ja loendab oma austajaid. Nende hulka kuuluvad ka rumalad ning ahned mungad, piiskopid, kes isiklike huvide pärast unustavad oma karja, ja paavstid, kes hoolitsevad oma toreduse ja mugavuse eest, aga töö ja mured jätavad apostlite Peetruse ja Pauluse hoolde. Raa-

matul oli suur menu. Ta tõlgiti tähtsamasse euroopa keeltesse ja tema lugejad ruttasid tutvuma ka teiste Erasmuse teostega, kus ta rahvast üles kutsus mitmesuguste pahede kõrvaldamisele katoliku kirikust. Ta lootis, et just haritud paavstid ja piiskopid ise hakkavad teostama uuendusi. Mässust nende vastu ja äkilistest pööretest ei oodanud ta head.

Kolmas saksa humanist Ulrich von Hutten (1488—1523) aga vihkas ägeda patrioodina Rooma kuuriat¹, kuhu Saksamaalt

25. joonis.
U. v. Hutten.

voolas väga palju varandusi. Ta ei ole tähtis teadlasena, nagu kaks eelmist, vaid oma kirjatööde poolest, mis käsitlesid riigi ja kirikuelu päevaküsimusi. Teravalt arvustab ta katoliku kirikut ning unistab Saksamaa ühendamiseks tugeva keskväimuga riigiks. Hutteni elukäik oli väga kirju. Isa pani Hutteni kloostrisse, et ta õpiks vaimulikuks, kuid noormees jooksis sealt ära. Nagu uus Odüsseus rändas ta ringi mitmel maal, olles üliõpilane mitmes ülikoolis, kord tänavakerjus, kord rikaste inimeste soosik, kord sõdur, kord peapiiskopi õukondlane, kord isegi diplomaat keisri teenistuses. Kui Saksamaal puhkes rüütelite mäss, siis võttis temagi sellest osa. Pärast mässu mahasurumist suri ta pagulasena Šveitsis. Ainsa pärandina

olevat ta jätnud järele ühe sule!

1. Mille poolest valmistab humanistlik liikumine teed usu-uutele? 2. Mille poolest erinesid saksa humanistid Itaalia omadest? 3. Mida te teate Reuchlini tülist dominiiklastega? 4. Iseloomustage raamatut „Pimedusemeeste kirjad“! 5. Iseloomustage raamatut „Alpuse ülistus“! 6. Kes oli selle teose autor? 7. Kas tuletab Erasmuse elukäik meelde Hutteni oma ja mille poolest? 8. Kuidas suhtus Erasmus katoliku kirikusse, kuidas Hutten? 9. Mis te arvate, kas Erasmuse ja Reuchlini uurimine piibli ja kreeka ja heebrea keele üle tuli kasuks usupuhastusele ja kuidas?

2. Usu-uuteline liikumine Saksamaal.

Saksa riik usu-uute algul. Saksamaal polnud kujunenud XVI s. alguseks sellist kindlat riiklikku keskväimust, nagu seda juba mõnda aega tunti Prantsusmaal, Hispaanias ja Inglismaal. Keisri ja vürstide võimuvahekord oli ebamäärane. Seisuste vahel valit-

¹ Kuuriaks nimetatakse paavsti valitsust ühes ta ametkonnaga Roomas.

sesid suured vastuolud. Vürstide suure võimuga polnud rahul rüütlid ega linnakodanikud. Talupojad kadestasid kõiki teisi seisusi. Vaimulikkude rikkustele ja eesõigustele olid kadedad paljud ilmlikud inimesed. Ühe ja sama seisuse liikmed ei saanud endi vahelgi alati hästi läbi.

Sellised vastuolud saksa rahva keskel tulid kasuks usu-uute levimisele, nagu varsti näeme.

26. joonis. Martin Lutheri aegne kool.

Martin Luther ja tema teesid. Kiriku ja usu uuendamise katseid esines juba enneminigi, nagu nägime, kuid võimsaks sai uus liikumine alles siis, kui selle etteotsa astus Martin Luther. Martin Luther (1483—1546) oli vaese mäekaevuri poeg. Tema lapsepõlv möödus kaunis kurvalt. Vanemad ja õpetajad kohtlesid noort Martinit väga karmilt — iga vähemagi eksimuse eest anti lapsele vitsu. Kui inimene lapsepõlves väga palju kardab, siis on tal tihti hiljemini raske vabaneda hirmust. Nagu Luther lapsena kartis oma vanemaid ja õpetajaid, nii tundis ta hiljemini hirmu Jumala ees.

Ikka pidas ta end suureks patuseks. Vanemad tahtsid teha pojast õigusteadlast ja saatsid ta Erfurti ülikooli. Sel ajal tuli kõigi erialade üliõpilasil õppida esmalt filosoofiateaduskonnas, enne kui nad asusid oma erialalistele õpingutele. Kui Luther oli lõpetanud filosoofiateaduskonna, ei asunudki ta õigusteadust õppima, vaid astus augustiinlaste kloostri. Siin elas ta paastudes, palvetades ja ennast piinates. Kolm aastat pärast kloostri astumist kutsuti Luther professoriks vastasutatud Wittenbergi ülikooli. Siin luges ta suure huviga apostel Pauluse kirju ja Püha Augustinuse töid ning hakkas nende mõjul arvama, et inimene ei saa õndsaks mitte headest tegudest, vaid usust, et Jeesus Kristus teda on lunastanud. See mõte andis Lutheri südamele rahu, nii et ta enam oma pattude

pärast ei piinelnud. Hiljemini viis sama mõte ta vastuollu Rooma paavstiga.

Tüli puhkes päästukirjade ehk indulgentsikirjade müügist. Kui 1513. a. Leo X paavstiks sai, siis leidis ta, et ta eelkäija on kulutanud pea-aegu kogu kuuria raha suurtele ehitustele. Kuulus Püha Peetruse kirik oli aga veelgi pooleli ning kohati oli

27. joonis. Päästukirjade müük.

vaja teda juba parandada. Et selleks raha saada, korraldas paavst päästukirjade müügi. 1517. a. ilmus Saksimaale päästukirju müüma dominikaanlane Johann Tetzel. Tetzel ja ta kaaslased olid innukad kaupmehed. Räägitakse, et Tetzel pakkunud indulgentsikirju, hüüdes: „Kui raha kastas kõliseb, hing puhastustulest vabaneb.“ Seline toon muidugi häiris tõsiselt vagu inimesi Saksamaal. Kuid lihtsameelsed tulid suuri hulgi päästukirju ostma. Luther, kelle arvates inimene saab õndsaks ainult usu läbi, lõi 31. oktoobril 1517. a. 95 teesi Wittenbergi lossikiriku uksele. Neis teesides ta astus välja päästukirjade müügi vastu ja kutsus teisitõtlejaid endaga vaidlema. Mõned ajaloolased loevad seda sündmust nii tähtsaks, et tahaksid 1517. aastaga alustada uut aega.

Lutheri lõhe katoliku kirikuga. Lutheri teesid levisid trükituina üle kogu Saksamaa. Kõikjal sünnitasid nad ärevust. Ühed võtsid seisukoha Lutheri poolt, teised vastu. Esialgu ei võt-

nud kirik Lutheri vastu karme abinõusid tarvitusele. Ka Luther ise ei astunud teravalt paavsti vastu välja. Paavsti saadikud manitsesid Lutherit edaspidi vaikima. Luther näiski sellega nõustuvat. Kuid 1519. a. tunnistas Luther ühel vaidluskoosolekul, et p a a v s t ja k i r i k u k o g u d võivad eksida, ja ongi eksinud. Siitpeale hakkab ta aina ägedamalt kirjutama katoliku usu ja kirikukorra vastu. Nüüd asus v a i m u l i k k o h u s Roomas Lutheri tüliküsimust arutama. Selle tagajärjel andis paavst 1520. a. bulla, kus mõned Lutheri vaated tunnistati ketserlikeks ning nõuti nende tagasivõtmist 60 päeva jooksul. Imetleva rahvahulga ees heitis Luther bulla tulle. Seega muutus võimatuks leppimine usu-uute juhi ja katoliku kiriku juhtide vahel. Paljudes kohtades Saksamaal oli vaimustus Lutheri julgesammu vastu suur. Wittenbergi, Erfurti ja Leipzigi üliõpilased töötasid Lutherit kaitseda, kui võimud tahaksid teda vangistada. Kuid S a k s i k u u r v ü r s t rahustas neid töötusega, et seni kui Luther viibib Saksi kuurvürsti riigis, ei sünni talle midagi halba.

Luther Wormsi riigipäeval (1521) ja Wartburgi lossis.

Usu-uute liikumine levis Saksamaal mõnda aega takistamatult, sest pärast keiser Maximilian I surma (1519) jäi keisritroon mitmeks kuuks tühjaks. Kui hiljemini keisriks valiti Hispaania kuningas Karl K a r l V nime all, siis ei saanud temagi kohe tulla Saksamaale. Karl V riik oli väga suur ja koosnes laialipillatud osadest. Seetõttu polnud Karlil võimalik osutada erilist tähelepanu Saksamaa oludele. Alles 1521. a. kevadel saabus ta ja kutsus riigipäeva W o r m s i s s e kokku, et seal seisustega läbi arutada mitmesuguseid riigiellu puutuvaid küsimusi. Muu seas pidi siin kõne alla võetama ka usu-uute saatus. Selle otsustamiseks kutsuti Luther Wormsisse. Luther, keda julgustas rahva poolehoid, ilmuski riigipäevale. Esmalt tegi hiilgav istung Lutheri pisut koh-

28. joonis. Karl V.

metuks, kuid varsti sai ta meelerahu tagasi. Ta lubas oma õpetuse ainult siis tagasi võtta, kui piibli põhjal talle näidatakse, et see on väär.

Keegi ei takistanud Lutheri ärasõitu Wormsist. Kuid riigipäev, kust paljud osavõtjad juba olid lahkunud, andis nüüd välja nn. Wormsi edikti. Luther kuulutati lindpriiks. Talle keelati anda sõoki ja ulualust, tema raamatud kästi põletada. Saksi kuurvürst Friedrich, kes kartis Lutheri saatuse pärast, laskis ta teel Wormsist koju „ära röövida“ ning viia Wartburgi lossi. Selles vanas ning üksildases lossis metsaga kaetud mäel elas Luther valenime all ja veetis oma aja piibli tõlkimisega saksa keelde.

Pärast Wormsi riigipäeva lahkus Karl V Saksamaalt sõja tõttu, mis tal oli puhkenud Prantsusmaaga, ning ta ei tulnud sinna tagasi üheksal aastal. Saksa vürstid ei võtnud aga Wormsi edikti teostamist tõsiselt. Seetõttu võiski edeneda usu-uude.

Piltidepurustamine Wittenbergis. Rüütlite ja talupoegade mäss. Luther ei olnud oma õpetust veel igakülgsest esitanud, ei olnud kindlaks määranud kõiki vajalikke muutusi kirikuelus, kui tema pooldajad asusid juba jumalateenistuskorda ümber kujundama. Osa neist tahtis siin minna kaugemale, kui see Lutherile meeldis. Käremeelsed usu-uute pooldajad tahtsid teha kiriku ja jumalateenistuse väga lihtsaks, kaotada seniseid pidulikke ja toredaid kirikukombeid. Nad segasid esmalt preestrite jumalateenistusi, lauldes kirikus lõbusaid rahvalaule, ulgudes ja naerdes. Hiljemini muutusid nad koguni nii vägivaldseiks, et lõhkusid pühapilte, purustasid altareid ja maalitud aknaid. Mõned neist nõudsid ühiskondliku elu põhjalikku ümberkorraldust. Nad tahtsid ühesuguseid õigusi kõigile seisustele ning osa neist isegi eraomandi kaotamist. Käremeelseid usu-uute pooldajaid oli esialgu palju just Wittenbergis. Kui Luther kuulis nende tegevusest, tõttas ta Wartburgist Wittenbergi ja astus seal mõõduka usu-uute eest välja. Äärmuslased aeti linnast välja. Nad läksid laiali mööda Saksamaad ja hakkasid levitama oma vaateid mitmel pool mujal.

Uuenduste nõudmine kirikuelus äratas vastava nõude ka muudel elualadel. Rahulolematud seisused tõstsid mässu. Esmalt tegid seda vaesed rüütliid (1522—23). Nad kogunesid kokku ja alustasid sõja ühe peapiiskopi vastu, kelle rikkusi nad ihaldasid endile. Teised vürstid tulid peapiiskopile aga appi ja rüütlite mäss suruti karmilt maha.

Palju raskem oli valitsevail seisustel jagu saada suurest talupoegade mässust, mis puhkes 1524. a. Talupoegade tähtsaimaks üldisiks nõudeiks olid õigus vabalt kasutada saraskonna metsi ja kalastusvesi ning mõisa koormiste määra mõõdukamaks tegemine. Ainult üksikud mässuliste salgad läksid kaugemale, nõudes päris uut ühiskondlikku korda ja varade üldist jaotust. Selliseid nõudeid esitavad talupojad olid äärmuslike usu-uute tegelaste mõju all. Need käremeelsed uuenduste nõudjad hakkasid juba siis moodustama usulahke, milledest tuntumaks said anabaptistid ehk taasristijad. Nimetus on tulnud sellest, et nad ei tunnustanud lapseõlves saadud ristimist, vaid nõudsid, et inimesed end selles eas ristida laseksid, kus nad juba on teadlikud ristimise tähendusest.

Mässavad talupojad vallutasid palju losse ja kloostreid ja käitlesid nende elanikke väga armutult. Teated talupoegade metsikusest erutasid Lutherit väga. Kõnes ja kirjas astus ta välja talupoegade vastu ja soovitas vürstidel olla nende vastu täiesti halastamatu.

Vürstid koondasidki kõik oma sõjajõud talupoegade võitmiseks. Talupoegade halvastirelvastatud väed said rängalt lüüa. Nende juhid langesid vangis ja hukati. Teiste seas suri piinarikast surmaka anabaptist Thomas Münzer, üks silmapaistvamaid talupoegade juhte ning jumalariigi taastuleku kuulutajaid. Talupoegade olukord Saksamaal muutus nüüd isegi raskemaks, kui ta oli enne suurt mässu. Anabaptistid tegid XVI sajandi 30-dail aastail veel kord katset teostada Münsteri linnas uut ühiskondlikku korda, kus pole eraomandit. Kuid seegi püüd luua maapealset „jumalariiki“ ehk „Siioni ehk Uus-Iisraeli riiki“ lõppes ainult anabaptistide hirmsa karistamisega.

1. Iseloomustage Lutheri lapseõlve! Mispärast astus Luther kloostrisse?
2. Millest leidis Luther lõpuks hingerahu? 3. Mispärast korraldas Leo X indulgentsikirjade müügi? 4. Mispärast astus Luther päästikirjade müügi vastu?
5. Millal lõi Luther üles oma teesid ja kuhu? 6. Millal andis Leo X Lutheri vastu välja bulla? Kuidas suhtus sellesse Luther? 7. Millal anti välja Lutheri vastu Wormsi edikt, mida see sisaldas? 8. Kus oli Luther peidus pärast Wormsi edikti väljakuulutamist? 9. Mispärast ei teostatud Wormsi edikti? 10. Missuguseid muutusi nõudis usu-uuendajate käremeelne tiib? 11. Kuidas suhtus Luther Wittenbergi äärmuslastesse? 12. Missugused olid rüütlike mässu põhjused ja tulemused? 13. Mida nõudsid mässavad talupojad? 14. Millal oli suur talupoegade mäss? 15. Millest tuleb nimi anabaptistid? 16. Kuidas suhtus Luther talupoegade mässu? 17. Kuidas lõppes talupoegade mäss? 18. Millist ühiskondlikku korda püüdsid anabaptistid teostada Münsteris? 19. Millised olid tagajärjed?

Lutheri õpetuse kindlaks kujunemine. Mitmesugused rahutsed Saksamaal, eriti talupoegade mäss, avaldasid Lutherile rasket muljet. Ta muutus mõõdukamaks oma õpetuses ning hakkas otsima toetust vürstidelt, sest rahvahulgad olid osutunud liiga äärmuslikeks. Lutheri õpetus ja kirikukorraldus kujunesid nüüd põhijoontes järgmisiks. Usu aluseks tunnustati ainult piibel. Inimest päästab hukkaminekust usk, mitte head teod. Kui inimesel on usku, siis sellest iseendast tekivad ka head teod. Katoliku kiriku seitsmest sakramendist¹ tunnustati ainult kahte: ristimist ja armulauda.

29. joonis. Martin Luther.

Viimast anti koguduse liikmetele kahel kujul. Isiklik pihilkäimine kaotati, samuti paavsti, kardinalide ja piiskoppide ametid ja munklus. Vaimulikel lubati abielluda. Luther isegi abiellus ühe endise nunnaga. Kirikusisustus ja jumalateenistus muudeti lihtsamaks. Jumalateenistust ei peetud enam ladina keeles, vaid koguduse emakeeles ning tema tähtsaimaks osaks said jutlus ja koguduselaul. Seega erines uus jumalateenistuseviis tublisti endisest. Katoliku kirikus jutlustati harva ning koguduselaulu ei harrastatud üldse.

Usu-uute levimine. Keisri ja vürstide vaheline võitlus. Augsburgi usurahu (1555). Usu-uude leidis poolehoidjaid kogu Saksamaal, eriti rohkesti aga Põhja-Saksamaal. Siin võtsid vürstid üksteise järel uue õpetuse vastu. Kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maad said nüüd ilmliku võimu omandiks. Preisi orduriik muudeti ümber ilmlikuks protestantlikuks riigiks, mille valitsejaks sai viimane ordumeister. Liivi ordu jäi küll edasi püsima katoliku rüütliorduna, kuid tema maadel ei tehtud protestantismi levimisele suuremaid takistusi.

¹ Seitse sakramenti olid: ristimine, salvimine, armulaud, piht, viimne õlitamine, preestrikspühitsemine, abiellu.

Vürstide kõrval, kes protestantismi vastu võtsid, oli küllaldaselt ka neid, kes jäid katoliiklusele truuks. 1529. a. Speyeri riigipäev asus usu-uute suhtes vaenlikule seisukohale, võttes vastu rea sellekohaseid otsuseid. Lutheri-meelsed vürstid ja riigilinnad protesteerisid nende otsuste vastu, mispärast hakatigi usu-uute pooldajaid hüüdma protestantideks. Järgmisel (1530) riigipäeval võeti vastu protestantide poolt mõõdukalt koostatud usutunnistus, mida meie ajalgi tuntakse Augsburgi usutunnistuse nime all.

Oma uuendatud kiriku kaitseks asutasid protestantlikud vürstid Schmalkaldeni liidu. Sõjalise kokkupõrkeni tol korral ometi veel ei jõutud, sest keiser oli seotud sõdadega välisvaenlaste vastu. Pärast oma sõdade lõpetamist otsustas Karl V aga usu-uute liikumise väe-voimuga maha suruda.

Just enne sõja algust suri Luther (1546. a.), kes maeti samasse kirikusse, mille uksele ta oli löönud oma teesid 1517. a.

Sõjaõnn kõikus kord siia, kord sinna, kuid lõpuks oli protestantlikel vürstidel siiski tunduvalt enam edu kui keisril. Sõda lõppes 1555. a. Augsburgi usurahuga. Viimase põhialuseks oli põhimõte: „Kelle maa, selle usk“. Vürstid said vabaduse üht või teist usku tunnistada, kuid alamad pidid ikka olema sama usku, mida pidas vürstki. Paavstide vaimne maailmavalitsus oli lõppenud. Kogu Euroopa jagunes nüüd kahte leeri, mis erinesid teravalt oma usuteaduslikelt vaateilt.

Karl V lahkub troonilt. Varsti pärast Augsburgi usurahu loobus Karl V vabatahtlikult nii Saksa keisri- kui ka Hispaania kuningatroonist. Karl oli viimne keiser selle sõna keskaegses mõttes, keiser, kes tundis end kristliku maailma ilmliku peana ja unistas ühest suurriigist, kuhu kuuluksid kõik kristlikud rahvad, elades seal vendluses ja sõpruses. Tema riik oli tõepoolest suur — peale Saksa rahva Püha Rooma riigi Karl valitses Hispaania ühes selle asumaadega Ameerikas ja Euroopas veel Napoli kuningriiki ühes Sitsiiliaga ja Madalmaid. Iial ei loojunud tema riigis päike. Targalt ja mõõdukalt valitsedes hoidis ta väga ärevail ajal koos oma hiigleriiki ja kaitses kristlikku maailma muhamedlaste pealetungi vastu. Pärast Augsburgi usurahu tundis ta end väsinuna ja pettununa. Ta oli kaua kandnud suuri valitsemismuresid ja tema südamesoov, alal hoida kristliku maailma usulist ühtlust, oli luhtunud. Valitsemisest loobudes andis ta Hispaania ühes asumaadega ja Madalmaad oma pojale Philippile, Püha Rooma riigi

keisrikrooni ja Habsburgide pärusmaad Austrias sai aga ta vend Ferdinand. Oma viimased eluaastad veetis Karl tagasitõmbunult ühes Hispaania kloostri. Oma aega olevat ta siin veetnud katsega ühes taktis käima panna kõiki kloostri olevaid kelli. Kui see korduvalt ebaõnnestunud, imestunud Karl enda üle, et ta kord tahtis miljooneid inimesi ühteviisi mõtlema sundida.

1. Mida pidas Luther oma õpetuse põhialuseks? 2. Missugused olid Lutheri arvamused õndsakssaamisest, sakramentidest, munklusest ja pihist? 3. Missuguseid muutusi tõi Luther jumalateenistuseviisi? 4. Kas levis protestantism enam Põhja- või Lõuna-Saksamaal? 5. Milleks asutati Schmalkaldeni liit? 6. Millal alustas Karl V Schmalkaldeni liiduga sõda? 7. Millal tehti Augsburgi usurahu ja missugused olid selle tingimused? 8. Missugusest riigiideaalist oli unistanud Karl V? 9. Mispärast loobus Karl V valitsemisest? 10. Kuidas jagas troonilt lahkunud keiser oma maad?

3. Usu-uude muudes Euroopa maades.

Usu-uude Šveitsis. Ulrich Zwingli. Umbes samal ajal kui Luther Saksamaal algas Šveitsis kirikuelu reformeerimist Ulrich

30. joonis. Ulrich Zwingli.

Zwingli (elas a. 1484—1531). Zwingli oli jõuka talumehe poeg ja tema noorpõlv ei möödunud nii kurvalt kui Lutheri oma. Üliõpilasena luges ta palju humanistlikku kirjandust ja jõudis arvamusele, et osaristiusu tõdesid on olnud tuttav ka paganaile. Zürichi linnas vaimulikuks saanud, hakkas ta nõudma uue endusi kirikuelus. Nagu Luther, nii astus ka Zwingli välja päästukirjade müügi vastu. Zwingli ja Lutheri õpetusis leidub nii erinevaid kui ka ühtivaid jooni. Nagu Luther, nii rõhutas ka Zwingli usust õndsakssaamist, kuid tema vaated armulaua aküsimuses erinesid saksa reformaatori omist. Ta nägi leiva ja viina andmises ja

võtmises armulaual ainult Kristuse surma mälestamist, Luther aga uskus, et usklik armulaual saab tõesti Kristuse ihu ja verd. See-

pärast ei jõudnudki Luther ja Zwingli omavahel kokkuleppele. Zwingli kirikukorraldus oli palju demokraatlikum Lutheri omast. Lutheri kirikuis oli suur võim vürstidel: nad määrasid kogudustele õpetajaid ja otsustasid kirikuelu muidki küsimusi. Šveitsis aga hakkasid kirikuelu juhtima koguduse poolt valitud vanemad, koos ilmlikkude omavalitsustega. Ka poliitiliselt vaateilt oli Zwingli Lutherist palju vabameelsem.

Hiljem tekkis Zwinglit pooldavate ja vanade metsakantonite vahel kodusõda, milles Zwingli langes a. 1531. Metsakantonid jäid katoliiku usule truuks ning nii lõhenes Šveitsi elanikkond usuliselt kaheks.

„Genfi paavst“. Zwingli õpetust täiendas ja arendas edasi teine Šveitsi usu-uutja Johann Calvin (1509—1564). Calvin oli prantsuse õpetlane — ta oli saanud nii õigus-teadusliku kui ka usuteadusliku hariduse. Oma usu-liste veenete pärast põgenes ta kodumaalt ja leidis varju Šveitsiga liitunud Genfi linn-vabariigis. Genfi linn asus tähtsas teede sõlmpunktis — siit viisid läbi kuulsad kaubateed, mis ühendasid Prantsusmaad, Madalmaid ja Saksamaad Itaaliaga. Siia tuli Itaaliast ja Prantsusmaalt palju põgenikke, keda kodumaalt oli välja aetud protestantliku meelsuse pärast. Need inimesed, kes usu-uute pärast olid tagakiusamisi kannatanud, muutusid selle kõige tulisemaiks sõpradeks. Calvini õpetused ja korraldused leidsid nende hulgas suurt poolehoidu.

31. joonis.
Johann Calvin.

Calvini õpetuse kõige iseloomustavamaks jooneks on tema ettemääramise- ehk predestinatsioonioõpetus. Selle õpetuse järgi inimese lunastus või hukkumine ei olene ta omast jõust, vaid on juba ammu Jumala poolt ette määratud. Kogu inimkond jaguneb kahte leeri — ühel pool vähesed väljavalitud, kellele Jumal on määranud igavese õndsuse, ja teisel pool hukkujate suured hulgad, keda ootavad lõpmatud põrgupiinad. Kes on õndsusele kutsutud, need ei või iialgi kaotada seda, ja kes on Jumalast valitud hukkuma, ei või eales saavutada õndsust, püüdku nad nii palju head teha, kui tahavad. Ainult õndsusele valitute eest on kannatanud ja surnud Jeesus Kristus.

Kirikukorraldus jäi endist viisi demokraatlikuks. Usuasju juhtis Genfis konsistoorium, mis koosnes nii vaimulikest kui ka koguduste esindajaist. Konsistooriumi ja linnavalitsuse

kaudu hakkas Calvin mõjustama kodanikkude igapäevset elu. Konsistoorium tundis suurt huvi iga kodaniku usuliste vaadete ja kõlbluse vastu. Iga Calvini õpetusest erineva arvamuse avaldajat karistati raskelt. Kodanikke otse sunniti kirikusse jumalateenistustele minema. Eriline patrull käis majast majja, ajades välja laisku ja hilinenuid. Genfi elanikelt nõuti väga kõlblat elu. Keelatud olid isegi sellised süütud lõbustused, nagu perekonnapeod, tants, teater, isegi piiblimüsteriumide etendamine. Naeratuse eest jutluse ajal, liiga toredasti rõivastumise eest, lokitud juuste või kaardimängu pärast sattusid kodanikud häbi-posti või vanglasse. Iga väiksema kahtluse ja kaebuse peale vangistati genflasi. Nende ülekuulamisel tarvitati piinamist. Süüdimõistetuid oli palju ja vanglad ülitäidetud. Oma usuteaduslikke vaateid pidas Calvin ainuõigeiks. Teisitimõtlejaid Genfis ei sallitud.

Palju suuremal määral kui teised usu-uutjad pani Calvin rõhku uue usu propageerimisele. Genfis valmistati ette jutlustajaid, kes läksid maile, kus reformatsiooni veel ei tuntud või kus ta oli toimunud poolikult. Prantsusmaal hakati Calvini pooldajaid nime-tama hugenottideks, mõnes Lääne-Saksa osariigis ja Madal-mail reformeerituiks, Inglismaal ja Šotimaal presbüterlasteks ehk puritaanideks.

Kalvinismi levimine Prantsusmaal. Prantsusmaal polnud reformatsioonil kerge pinda leida. Kuningavõim oli siin tugev ning tema vahekord paavstiga võrdlemisi hea, sest paavst oli jätnud kuningale küllalt õigusi kirikuelu juhtimisel. Tema määras ametisse kõrgemaid vaimulikke ja muidugi said koha need, kes polnud kuningavõimule vaenlikud, vaid vaimulikena õigustasid ja kaitsesid kuninga samme. Ka maksis vaimulik seisus kuningale Prantsusmaal makses, mida ta mujal ei teinud. Seepärast on loomulik, et Prantsuse kuningad XVI s. esimesel poolel olid vaenlikud usu-uutele.

Kuningas François I, kes väga heatahtlikult suhtus humanismi, laskis karmilt jälitada protestante. Nende varandusi konfiskeeriti, neid endid pandi vangi, saadeti galeeridele sunnitööle ja isegi hukati. Tema poja, Henri II (1547—1559) ajal asutati ketserite jälitamiseks väga kardetav kohtuasutis, mida nimetati tulekojaks. Karistusi protestantidele aina suurendati. Üks vana auväärne parlamendiliige, kes julges kõnelda protestantide tuleriidale viimise vastu, mõisteti ise tulesurma.

Hoolimata selliseist takistustest leidis usu-uude Prantsusmaal pooldajaid. Peamiselt levis siin kalvinism. Oli ju Calvin ise rahvuselt prantslane ning Genf asus Prantsusmaa naabruses. Innu kad Genfi protestandid ei väsinud salakaubana Prantsusmaale toimetamast prantsuskeelseid piibleid ja usu-uute vaimus kirjutatud lendlehti ja raamatuid. Ja ka uue usu jutlustajaid ei unustanud nad vaenlikule maale saata. Prantsusmaal löid kalvinistid isegi tiheda põrandaaluse kirikliku organisatsiooni — koguduste poolt valitud saadikud tulid kokku maakondade sinodeile ja siin omakorda valiti saadikud üleriiklikule sinodile. Kirikuasjus moodustasid protestandid otse kui riigivõimust sõltumatu vabariikliku organisatsiooni. Seepärast hüüti neid hugenottideks, milline sõna tekkis šveitsi vabariiklaste nimest „Eidgenossen“. Kalvinism leidis pooldajaid eeskätt aadli ja linnakodanikkude hulgas. Neid pahandas kuningavõimu suur kasvamine alates XV s. lõpust, mille tõttu aadel ja linnakodanikud ei saanud enam palju kaasa rääkida maa saatuse otsustamisel. Katoliku kiriku poolt olid aga vaimulikkond ja selle mõju all olev lihtrahvas.

Kalvinism muil mail. Palju hoogsamalt kui Prantsusmaal levis kalvinism Madalmaail. Kalvinismi kõrval leidis siin palju poolehoidu ka anabaptism.

Ungaris levisid nii kalvinism kui ka luterlus, kalvinism rohkem ungarlaste, luterlus sakslaste keskel. Aga ka katoliku kirik säilitas palju pooldajaid.

Poolas ja Leedus levis reformatsioon aadli ja linnakodanikkude hulgas, talupojad jäid peaaegu kõik katoliku usule truuks. Siin levis küll luterlus, küll kalvinism, küll hussiitide õpetus ja mõned muudki protestantismi voolud. Ükski neist ei muutunud valitsevaks usuks.

Täiesti võidule pääses kalvinism Šotimaal. Siin algas reformatsiooni levimine James V (1513—1542) ajal ja jätkus erilise hooga tema tütre Mary Stuart'i valitsuse ajal. Kuigi Mary oli truu katoliiklane, ei suutnud ta pidurdada uue usu võitu ning pidi seega leppima, et riigis kirikuelu korraldati ümber kalvinistlikus ja demokraatlikus vaimus. Igal kogudusel oli omavalitsus, mis koosnes vaimulikest ja valitud ilmlikest vanematest ehk presbüteritest. Seepärast nimetatigi reformeeritud kirikut Šotimaal ka presbüterlikuks kirikuks.

Mõnel määral leidis kalvinism pooldajaid ka Saksamaal, nimelt üksikuis Edela-Saksa riiges. Üldiselt jäi Lõuna-Saksamaa aga enam-vähem katoliiklikuks.

1. Missuguseid ühtivaid ja erinevaid jooni leiate Lutheri ja Zwingli õpetuses ja kirikukorralduses? 2. Kus ja millal suri Zwingli? 3. Kes arendas edasi Zwingli õpetust? 4. Mis te arvate, mispärast nimetati Calvinit „Genfi paavstiks“? 5. Milles seisab predestinatsiooniõpetuse sisu? 6. Missugust ilmet kandis Genfi igapäevne elu Calvini ajal? 7. Kuidas nimetati kalviniste Prantsusmaal? 8. Kuidas suhtusid Prantsuse kuningad protestantismi levimisse? 9. Mispärast oli Prantsusmaal kuningate ja katoliku kiriku vahekord üsna hea? 10. Missugused usu-uute voolud leidsid pinda a) Madalmaal, b) Šotimaal, c) Poolas ja Leedus ning d) Ungaris?

Usu-uude Inglismaal. Henry VIII. Nagu mandril, nii ka Inglismaal elati XVI s. alguses humanismi tähe all. Nagu Saksamaal, nii püüdsid humanistid Inglismaalgi olla samal ajal vana-aja kultuuri tundjad ning head kristlased. Siin valmistas humanism samuti pinda reformatsioonile.

XVI s. kolmekümnendail aastail asendus Inglismaal huvi humanismi vastu usu-uute küsimustesse süvenemisega. Usu-uute teostajaks Inglismaal sai kuningas Henry VIII Tudor. Paavstiga sattus ta vastuollu puhtisiklikel põhjusil. Henry oli ligemale 20 aastat abielus Hispaania printsessi Aragoonia Katariinaga, kellega tal aga polnud meessoost järeltulijaid. Kuningas tüdis abielust endast vanema Katariinaga ja soovis lasta end laulatada noore ning kauni õuedaami Anna Boleyn'iga. Paavst Clemens VII aga ei andnud lahutuseks oma nõusolekut. Henry oli harjunud üpris suure võimuga ning oma soovide täitmisega. Parlament oli tema ajal kuningale väga sõnakuulelik. Kuningasõbraliku parlamendi poole pöörduski nüüd Henry. Parlament tunnustas kuninga 1534. a. kõrgeimaks kirikupeaks. Igasugused maksud kuuriale kaotati, paavsti käskude täitmine keelati. Kloostrite varandused võeti üle riigile, sekulariseeriti. Kuningas sai konfiskeeritud varadest suurt tulu, samuti ka aadel, kellele odavasti müüdi hulka endisi kirikumaid. Inglise vaimulikkond täitis üsna kuulekalt kuninga soove. Tema abielu Katariinaga lahutati ning Henry võis abielluda Anna Boleyniga.

Henry VIII oli ühelt poolt katoliiklaste ja teiselt poolt protestantide mõju all ning seepärast tema ajal ei omandanud uue kiriku korraldus ja õpetus Inglismaal kuigi järjekindlat kuju. Kuningas

oli küll paavsti asemel muutunud kirikupeaks, kuid kirikukorraldusse ja õpetusse oli alles jäänud päris palju katoliiklikke sügemeid. Alles Henry VIII poja Edward VI ajal pääsesid usu-uute põhimõtted inglise kirikus suuremal määral mõjule. Tema ajal piiskop Cranmer määras kindlaks 42 usuartiklis uue kiriku

õpetuse ja nn. üldises palve-
raamatus (*Book of Common Prayer*) jumalateenistuse korra. Nende raamatute järgi inglise ehk anglikaani kirik võttis omaks nii katoliikluse kui ka protestantismi elemente. Nagu katoliku kirik, nii ka anglikaani kirik tunnustas seitset sakramenti. Jumalateenistuse kord ja vaimulikkude pühaduseastmed jäid samaks, mis nad olid katoliku kirikus. Piiskopiametit peeti eriti tähtsaks ning pühaks. Usuti, et esimesed piiskopid on apostleist seatud ja et need on omakorda ametisse õnnistanud järgmisi. Piiskoppide tähtsa

32. joonis. Henry VIII. (H. Holbein noorema maaling.)

seisukoha pärast nimetatakse anglikaani kirikut ka episkopaalikirikuks. Protestantismilt omastati usust õndsakssaamise õpetus, õpetus Pühakirjast kui ainsast usu alusest, armulaud mõlemal kujul, emakeelne jutlus ja jumalateenistus, vaimulikkude abielu ja munkluse kaotamine. Kuningas jäi endist viisi kirikupeaks.

Usu-uude Skandinaavias. Gustav Vasa. Usu-uude pääses XVI s. mõjule ka Skandinaavia riikides. Tema läbiminekut soodustasid ka siin ilmlikud põhjused.

Nagu teame, oli Rootsimaal Kalmari unioonis saadik Taani ülemvõimu all. Kuid rootslased ei olnud Taani kuningate valitsusega rahul ja tõstsid XVI sajandi 20. aastail kuningas Kristian II vastu mässu. Vastuhakkajate juht Gustav Vasa valiti Rootsi kuningaks (a. 1523), Taani ülemvõim kukutati. Vastasutatud kuningriigi sissetulekud olid väga väikesed, sõjakulude tõttu aga

väljaminekud erakordselt suured. Nende katmiseks otsustas Västerås riigipäev 1527. a. sekulariseerida kiriku päralt olevad hiiglavarandused: laialdased maa-alad, lossid ja isegi kindlused. Kirikule jäeti ainult niipalju, kui oli vaja vaimulikkude ülalpidamiseks. Sekulariseeritud maad jagati kuninga ja aadli vahel. Selle sammu tõttu muutusid mõisnikud uue kuninga truudeks pooldajateks. Kloostrid suleti, Saksamaalt kutsuti protestantlikke jutlustajaid ja loodi uus kirikukorraldus, mis väga sarnanes Saksa-maa omaga.

Samal ajal pääses luteri usk kehtima Rootsi võimu all olevas Soomes, Taanis ja selle valitsuse all olevas Norras.

1. Mispärast irdus Inglise kirik Roomast? 2. Missuguse kuninga ajal võtsid anglikaani kiriku õpetus ja korraldus enamvähem kindla kuju? 3. Missugused jooned anglikaani kiriku õpetuses ja kirikukorralduses on protestantlikud, missugused katoliiklikud? 4. Missugused ilmlikud põhjused soodustasid protestantismi tekkimist Rootsimaal? Joonestage Euroopa kaartvisand ja viirutage erinevalt luterluse, kalvinismi, anglikaani kiriku ja katolitsismi mõjualad! Maadel, kus levis mitu usundit, tarvitage segaviirutust!

IV. Katoliiklik vastureformatsioon.

1. Katoliku kirik valmistub võitlusele.

Pööre katoliku kirikus. Sel ajal kui Luther reformatsiooni liikumise alustas, oli paavstiks Leo X, tüüpilisi paavste-humaniiste. Humanismi ajal esines tihti paavste, kes huvitusid enam vana-aja kultuurist ja Itaalias õitsele puhkenud kunstist kui ristiusu dogmadest. Nende arvates polnud inimkonna hingeõndsusele enam tähtis kramplik kinnihoidmine ühest või teisest usulausest. Üksikud humanistid võisid üsna vabalt arvustada vaimulikkonda või ülistada paganlikke filosoofe, ilma et neid oleks ketseritena tuleriidale saadetud. Katoliku kirik oli XVI sajandi algul väga saliliv, palju sallivam kui XV s. algul Husi põletamise päevil. Lutheri õpetusele ja selle ümber tekkinud vaidlustele vaatas Leo X kaua aega üleolevalt, nähes neis „lihtsameelsete munkade sõnelusi“.

Ometi usu-uute liikumine, mis teravalt üles tõstis õige usu küsimuse, sundis ka katoliku kirikut oma usutõdesid uuesti fikseerima. Vaimulikud hakkasid jälle elama maailmast ärapöörduvad elu. Paavstide-humanistide asemele astusid elumõnude põlgajad, kes ohverdasid kogu oma jõu tõsisele tööle katoliku usu kasuks.

Nad elasid askeedielu ja võtsid endile vaevalt aega magamiseks. Poolpaganlik kunst langes nende põlguse alla. Michelangelo loodud „Viimse kohtu“ pildil Sixtuse kabelis maaliti alasti Kristusele ja pühakutele rõivad selga. Korratud kloostreis vähenesid. Mungad ja nunnad tõusid jälle vara hommikuti, et hoolsalt uurida kiriku- isasid, ravida haigeid ja troostida surijaid. Seega elas ka katoliku kirik üle teatava sisemise uuendamise, teatava reformatsiooni. Aga et viimane oli suunatud protestantismi vastu, siis on saanud kombeks kõnelda katoliiklikust vastureformatsioonist. Katoliiklik kirik sündis otse kui uuesti ja asus XVI s. teisel poolel ja XVII s. algul veel kord ägedasse võitlusesse protestantidega. Lõuna-Euroopa maad Itaalia ja Hispaania olid jäänud täiesti truuks katoliku kirikule. Nüüd püüti kaotada protestantismi muudesi maades. Katoliikliku vastureformatsiooni juhtideks olid ühelt poolt paavstid ja teiselt poolt Habsburgide soost kuningad ja keisrid.

Inkvisitsioon ja tsensuur. Esimene paavst, kes tõsisemalt algas katoliku kiriku pealetungi uute voolude vastu, oli Paul III (1534—49). Tema ajal seati sisse üldine inkvisitsioonikohus ja kir- janduse kiriklik tsensuur. Inkvisitsioonikohus (vaimulik kohtuasutis, mis otsustas ketserluse süüasju) ei olnud katoliku maailmas uueks nähtuseks. Juba enne reformatsiooni oli ta töötanud mõnel maal, eriti edukalt Hispaanias. Inkvisitsioonikohus jälitas siin erilise hoolega juute ja maure, kes olid sunniviisil tehtud küll krist- lasteks, kuid keda kahtlustati salajases kuuluvuses endisesse usku. Nende ketserluse kindlaks tegemiseks oli inkvisitsioonikohtu käsutu- ses hulk salajasi agente. Kahtlusaluseid piinati kohtus väga hirm- sasti (näit. tulise raua ja hõõgvate süte abil), et nad oma süü üles tunnistaksid. Nii tunnistasid endid süüdi paljud süütud inimesed, kes meelsamini olid valmis surema kui kannatama pikki piinu. Süüdeleituid karistati valjult, enamasti põletamisega tuleriidal (auto- dafee). Tuleriidal määratud inimene pandi valgesse riidesse, mida ilustasid sageli värvilised kuradikujud. Hukkamine sündis avalikult, et sundida rahvast järele mõtlema ketserluse tagajärgede üle ja hirmu tundma. Paul III lõi Roomas keskasutise, millele allusid kõik inkvisitsioonikohtud muis katoliiklikes maades (a. 1542). Kus koh- tuid veel ei olnud, püüdis paavst neid luua. Kuid kaugeltki mitte kõik katoliiklikud riigid ei nõustunud inkvisitsioonikohtu sisse- seadmisega.

Samuti võit'amiseks kirikule vaenlike ideedega uuendati raamatute t s e n s u u r. Raamatute trükkimine inkvisitsioonikohtu vastava loata keelati. Teoste kohta, mis tundusid kirikule kahjulikud, koostati keelatud raamatute nimistu (*index librorum prohibitorum*). Võimude kätte langenud keelatud raamatud põletati. Sellesse nimistusse märgiti peale protestantlike teoste ka hulka h u m a n i s t l i k k u kirjandust.

Trento kirikukogu (1545—1563). Katolitsismi aitas uuendada ja kindlustada T r e n t o üldine kirikukogu, mis kestis vaheaegadega 18 aastat. Kirikukogu otsustas nõuda vaimulikkudelt kõlblat elu ja täpsat ametikohuste täitmist. Vaimulikkude hariduslikku taset pidi tõstetama. I n d u l g e n t s i k i r j a d e müük ja mõned muudki väärnähtused kõrvaldati. Katoliku kiriku dogmade süsteem fikseeriti üksikasjalisemalt. Paavstivõimu suhtus kontsiil väga tunnustavalt. Paavst tunnustati kõige kõrgemaks a u t o r i t e e d i k s kirikuasjus ning isegi ilm'ikkude küsimuste otsustamisel pidi tema sõna olema kaaluvam kui kuningate ja keisrite oma.

Jesuiitide ordu (kinnitatud a. 1540). Katoliku kiriku võitluses protestantismiga etendas eriti mõjuvat osa j e s u i i t i d e ordu. Tema asutajaks oli hispaania aadlimees Ignatius L o y o l a. Loyola sündis Ameerika avastamise aastal, e'as noorpõlves kergemeelset elu ja oli julge sõdur. Ühes Karl I (V) ja François I vahelises sõjas sai ta jalast haavata, nii et jäi eluajaks lombakuks. Haigemajas lebades luges ta palju pühakute elulugusid ja hakkas nägema ilmutisi. Püha neitsi ja Kristus ilmusid talle ning manitsesid senist eluviisi maha jätma. Ta kavatses nüüd pühendada oma elu türklaste kristianiseerimisele ja sõitis selleks Pa'estiinasse. Kuid sellel sõidul polnud suuremaid tagajärgi. Loyola koges siin, et tal pole küllaldaselt määralt misjonärile vajalikke usuteaduslikke teadmisi. Ta pöördus siis tagasi õhtumaale ja läks üle kolmekümneaastase mehena u u e s t i k o o l i. Ta ei omanud eriti head mälu, aga suure tahtejõu abil suutis ta siiski palju õppida. Hispaaniast siirdus ta Pariisi ülikooli usuteadust õppima. Siin tutvus ta teiste omasuguste innukate kato'liklastega, kes nagu Loyolagi ihkasid kirikut teenida. Nendest kujundaski Loyola uue ordu, mille paavst Paul III kinnitas kui Jeesuse sõprade ordu (a. 1540).

Loyola oli endine sõdur ja pidas väga lugu distsipliinist. Uus ordu o'i korraldatud nagu sõjavägi. Valitses kindel ametiaast-

mestik. Alamad orduliikmed pidid vastu vaidlemata täitma ülemate käsku, tegema isegi surmapattu, kui seda nõuti. Ordu kõrgeimaks juhiks oli ordukindral, kes valiti kogu eluajaks ja asus Roomas. Esimeseks kindraliks sai Loyola. Tema nimetas ametnikud, kes juhtisid ordu tegevust üksikuil mail, need omakorda alamaid ametnikke. Ordutegelaste tegevust valvasid spioonid, kes eksimuste korral neist teatasid ordukindralile.

Jesuiidid ei kandnud mungarõivastist, vaid tavalisi rõivaid. See pärast oli neil kergem pääseda igasuguste inimeste juurde. Liiga kurnavad askeesiharjutused olid keelatud, orduliikmed pidid pühendamata kogu oma jõu kaasinimeste pööramisele ketserlusest ja patust.

Isikud, kes tahtsid Jeesuse ordu liikmeks saada, pidid läbi tegema kaheaastase prooviaja. Tõus orduameteis oli samuti seotud ettevalmistus-aegadega. Juhtivaile kohtadele pääsesid ainult tõesti tublid isikud. Ametite jaotamisel peeti väga silmas üksikute jesuiitide eriandeid.

Katoliku kiriku eest võitles uus ordu väga mitmel teel. Jesuiidid asutasid avalikke kooli, kus nad mitmesuguste teadmuste andmise kõrval püüdsid oma õpilastele sisendada aukartust katoliku kiriku vastu. Jesuiidi õpetajad oskasid võita kasvandikkude poolehoidu. Nad elasid oma õpilastega koos, võtsid osa nende mängudest, hoolitsesid peenetundeliselt selle eest, et nende hinged kasvaksid katoliiklikus vagaduses. Koolid olid hästi varustatud õppevahenditega ja õpetust jagati tasuta. Aga kavalad jesuiidid ei pühendanud oma jõudu ainult noorsoo kasvatamisele. Nad leidsid teed valitsejate kodadesse ja said seal tulevaste kuningate ja keisrite kasvatajateks. Pihiisadenagi teotsedes võitsid jesuiidid riigivalitsejate usalduse, juhtisid nende südametunnistust ja andsid neile nõu. Isegi väljaspool Euroopat hakkasid jesuiidid levitama katoliku usku. XVI ja XVII s. võis neid leida kaugeis maades — küll Paraguais, kus nad lõid omapärase kommunistliku indiaanlasteriigi, küll Hiinas, Abessiinias ja mujal. Oma teotsemissihti — katoliku kiriku mõju suurendamist pidasid nad nii tähtsaks, et nende arvates see ülesanne pühitseb kõik vahendid, isegi näit. vaelevande. Tuntud on meiegi päevil jesuiitide ütlus: „Otstarve pühitseb abinõu.“

33. joonis.
I. Loyola.

Exhib. Eesti Tall.

1. Millal algas katoliiklik vastureformatsioon? 2. Kes olid vastureformatsiooni tähtsamateks teostajateks? 3. Missugused maad olid jäänud täiesti truuks katoliku kirikule? 4. Missuguse paavsti ajal uuendati inkvisitsioonikohus ja raamatute tsensuur? 5. Kuidas toimus inkvisitsioonikohus enamasti kahtlusealustega? 6. Mida nõudis ja otsustas Trento kirikukogu? 7. Kes asutas jesuiitide ordu? 8. Mispärast pöördus Loyola ilmlikust elust? 9. Missugusel viisil kavatses Loyola esialgu teenida katoliku kirikut? 10. Millal kinnitati jesuiitide ordu? 11. Mispoolest erines jesuiitide ordu teistest mungaordudest? 12. Kuidas oli korraldatud ordu valitsemine? 13. Milles avaldus jesuiitide töö kiriku kasuks? 14. Kuidas suhtusid jesuiidid kõlblusevastastesse tegudesse, kui neist oli loota kirikule kasu?

2. Philipp II võitlus katoliku kiriku eest.

Philipp II isikust. Nagu mäletame, päris Philipp II oma isalt Karlilt 1556. a. Hispaania kuningatrooni. Peale Hispaania enda kuulusid tema riiki veel Madalmaad, Milaano, Napoli, Sitsiilia ja

34. joonis. Philipp II.

suured asumaad Ameerikas. Hispaania vägevuse kohta öeldi tol ajal: „Kui Hispaania end liigutab, väriseb maailm.“ Sellise suure riigi valitsejana pidas Philipp II oma pühaks kohuseks katoliku kiriku uuesti võimule aitamist Euroopas. Tema innukus katoliku kiriku eest võitlemises oli nii suur, et meie aja inimestele see paistab peaaegu arusaamatuna. Kuid sel ajal võeti usuküsimusi üldse palju tõsisemalt kui praegu. Teiseusuliste mõtteid peeti hirmsaiks tõbedeks, mis võisid hinge igaveseks põrgusse viia. Philipp II oli isegi täiesti veendunud selles, et väljaspool katoliku kirikut pole pääsemist. „Parem on kõrb kui maa, kus asuvad ketserid,“ ütles ta kord ning ühel teisel puhul lubas esimesena

tuua puid oma poja tuleriida süütamiseks, kui poeg peaks muutama ketseriks.

Madalmaade vabadusvõitlus. Philippi usuline fanatism sundis teda palju sõdu pidama. Muu seas sattus ta vastuollu oma alama-

tega Madalmail. Tekkis mäss, mille tõttu Hispaania kaotas põhjapoolse osa sellest jõukast provintsist. Madalmaad olid harjunud üsna suure omavalitsusega. Madalmaade eri osad moodustasid otse kui väikesi sõltumatuid vabariike valitud võimudega ja kohalike rahvaesinduste — staatidega. Staadid arutasid seadusandlikke küsimusi ja maksude määramist ning püüsid sel viisil kuninga võimu. Suure poliitilise ja isikuvabadusega harjunud madalmaalased oleksid soovinud vabadust ka usulistest tõekspidamistes. Sellega ei tahtnud aga sugugi leppida Philipp II, kes soovis, et kogu riigis valitseks üks katoliku usk. Madalmaalaste pööramiseks asutas ta seal senisele viieteistkümnele piiskopkonnale lisaks veel kolm uut ja igasse uude piiskopkonda nimetas ametisse kaks inkvisiitorit. Madalmaade seltskond võttis inkvisitsiooni sisseseadmise suure pahameelega vastu. Keevaverelised hispaanlased vaatasid huvi ja mõnutundega autodafeesid, tasakaalukamad madalmaalased aga tundsid jälgust selliste stseenide puhul. Mitte ainult protestantidele, vaid isegi katoliiklastele ei meeldinud inkvisitsioonikohtu sisseseadmine.

Madalmaade aadlikud ühinesid liiduks inkvisitsiooni vastu ja saatsid 300-liikmelise saatkonna asehaldur Parma Margareeta juurde. See naisvalitseja olevat kohkunud nii suurt deputatsiooni nähes. Sel puhul julgustanud teda üks õukondlasist, üteldes, et selliseid „gööse“ (täht. hollandi keeles kerjuseid) ei maksa karta. Sellest ajast peale võtnud Madalmaade patrioodid selle sõna tarvitusele endi kohta. Margareeta lubas „gööside“ palve edasi anda kuningale. Sel ajal, kui aadel rahulikkude vahenditega püüdis saavutada inkvisitsioonikohtu kaotamist, kasvas ärevus rahvahulkades aina suuremaks. Kalvinistide jutluste läbi üleskihitatud mass tungis katoliku kirikusse ja kloostreisse ja purustas seal altareid, kujusid ja pühapilte.

Nende rahutuste mahasurumiseks saatis Philipp Madalmaale kuulsa väejuhi Alba, kes pidi asendama Margareetat. Alba saabus suure sõjaväega. Kuuldes tema tulekust põgenesid kümned tuhanded madalmaalased üle piiri. Asevalitsejana Alba (a. 1567—1573) talitas kui julm diktaator. Ketserluse mahasurumiseks asutas ta erilise kohtu, mida rahvas hüüdis „verenõukoguks“. Mitu tuhat inimest, nende seas palju rahvajuhte, mõisteti surma.

Teiste emigrantide seas oli ka maapakku läinud tuntud aadlimees Oranje Wilhelm. Kodumaalt põgenenud madalmaalastest ja

saksa palgasõdureist moodustas ta sõjaväe Albaga võitlemiseks. Wilhelmil ei õnnestunud küll kohe Albat võita, ent tema teo mõjul haarasid paljud madalmaalased relvad vägivallavalitsuse vastu. Eriti kardetavaks muutus mäss, kui madalmaalased hakkasid teotsema

35. joonis. Hertsog Alba.

meriröövlitena ehk merigöösidenä. Merel püüdsid ja röövitsid nad Hispaania laevu, tekitades nii Hispaania kaubandusele palju kahju. Mandril võitsid küll korduvalt hispaanlaste väed, kuid mässu summutada siiski ei suudetud. See ei õnnestunud ka kahel Alba järglasel, kui ta (1573. a.) oma kohalt ära kutsuti.

Võitluses hispaanlastega tarvitasid madalmaalased üsna omapäraseid sõdimisvõtteid. Kui hispaanlaste väed piirasid Leydeni linna, siis madalmaalased lõhkusid ära kaldatammid. Meri kattis nüüd osa tammide abil kuivaks lastud maad, linna piirajad pidid taganema ja gööside laevad võisid Leydenile appi tulla.

1581. a. tulid seitsme põhjaprovinci saadikud kokku Haagi ja kuulutasid pühalikult „kurja kuninga Philippil“ troonilt tõugatuks. Edaspidi pidi kõrgem riigivõim kuuluma generaalstaatidele. Nii loodi nn. „Ühendatud Madalmaade vabariik“. Lõuna provintsid, kus katoliiklased olid enamuses ja kus asehaldurid olid olnud leplikumad, jäid edasi Hispaania võimu alla. Pikkamööda vähenes hispaanlaste sõjaind ja võitlus soikus. Kuid rahu ei tehtud Madalmaadega Philippi eluajal siiski. Alles 1648. a. Vestfaali rahu tunnustas Hispaania lõplikult uut vabariiki ja sõlmis temaga

36. joonis. Oranje Wilhelm.

„Võitmatu armaada“ võidetakse (1588). Madalmaade vabadusvõitlus andis põhjust Philippile alustada sõda ka Inglismaaga. Inglise kuninganna Elisabeth toetas madalmaalasi nende võitluses Hispaaniaga, esmalt salaja, hiljem avalikult. Philipp otsus-

tas karistada protestantlikku saareriiki. Ta varustas selleks hiigla-laevastiku, mis koosnes 160 laevast. Paljud neist olid selle aja kohta üsna suured. Laevastikku nimetati „Võitmatuks armaadaks“. Inglased ja hollandlased ühendasid oma laevad võitlemiseks vaenlasega. Kokkupõrge toimus kitsas Pas de Calais väinas. Inglise ja Hollandi väikesed laevad suutsid paremini manööverdada kui hispaanlaste suured ja rasked ning löid „Võitmatut armaadat“ rängalt. Palju laevu hukkus. Need hispaanlaste laevad, mis tervetena pääsesid, ei julgenud enam tuldud teed tagasi pöörduda, vaid tahtsid sõita ümber Inglismaa. Kuid Šotimaa põhjaranniku läheduses tabas armaadat hirmus torm, kus hävis veelgi hulka laevu. Hispaaniasse jõudsid tagasi ainult viletsad jäänused hiigla-laevastikust.

Hispaania langus. Philipp II päris oma isalt Karl I (Saksamaal Karl V) võimsa riigi. Ja esialgu suurendas ta omaltki poolt Hispaania võimu: viis võidukale lõpule sõja, mille ta isa oli alustanud François I-ga, lõi türklasi kuulsas Lepanto merelahingus ja ühendas Portugali riigi Hispaaniaga.

Kuid kõik Philippi võidud ei kaalunud üles seda kahju, mida ta teisalt oma riigile tegi. Marurahvuslasena ja fanaatilise usupoliitika tõttu ei sallinud ta Hispaanias mauride järeletulijaid moriske. Need olid küll vastu võtnud ristiusu, kuid polnud siiski hispaanlaste sekka ära sulanud. Kuningas nõudis, et nad loobuksid rahvarõivaist, mida nad seni olid kandnud, oma kommetest ja keelest. Umbes pool miljonit moriski ja juuti lahkusid tagakiusamiste pärast maalt. Et moriskid olid tootnud Hispaanias siidi, siis jäi nüüd see tööstusharu Hispaanias kehvaks. Kestvad sõjad maksid palju raha ja hoidsid hulka inimesi loovast tööst eemal. Õitseva kaubanduse ja käsitööga Madalmaade kaotsimineku tähendas riigikassale suurt kaotust. „Võitmatu armaada“ hukkimine õõnestas Hispaania merevõimu. Siit sai alguse Hispaania võimu langus, mis kestis, kuni XVII sajandi keskpaiku ta muutus tähtsuselt teisejärguliseks riigiks Euroopas.

1. Mispärast püüdsid katoliiklikud valitsejad hävitada protestante? 2. Millal valitses Philipp II? 3. Mispärast sattus Philipp vastuollu madalmaalastega? 4. Kes olid göösid ja mida nad nõudsid Parma Margareetalt? 5. Kes oli maavalitsejaks pärast Parma Margareetat? 6. Mis oli „verenõukogu“? 7. Kes oli madalmaalaste mässu kuulsaim juht? 8. Kuidas kahjustasid Hispaaniat merigöösid? 9. Missuguse võttega vabastasid madalmaalased Leydeni linna piirajaist? 10. Millal kuulutati Madalmaad iseseisvaks? Kus? 11. Millal tun-

nustas Hispaania Madalmaade iseseisvust? 12. Missuguse riigiga sõdimiseks oli määratud „Võitmatu armaada“? 13. Mispärast ei õnnestunud „Võitmatu armaada“ sõjaretk? 14. Kirjutage kahte ritta — ühele poole need Philipp II sammud, mis olid kasulikud Hispaania riigile, ja teise need, mis olid kahjulikud! 15. Missugustel sajanditel oli Hispaania hiilgeaeg, millal muutus ta teisejärguliseks riigiks Euroopas?

3. Ususõjad Prantsusmaal.

Ususõdade puhkemine. XVI s. 60-date aastate algul näisid protestantismile Prantsusmaal saabuvat vabamad arenguvõimalused. Kuningaks oli sel ajal Charles IX (1560—1574), kelle eest tegelekult valitses ta ema Katariina di Medici. Esialgu tegi ta seda kuninga nooruse pärast, hiljemini aga seetõttu, et Charles ei tulnud ise hästi valitsemisega toime. Katoliiklikku erakonda juhtis sel ajal Guise'ide suguvõsa. Enne Charles IX oli neil üsna suur mõju riigivalitsemisse. Selleks, et kuningavõimule toetust leida katoliku erakonna juhtide vastu, Katariina otsis protestantide poolehoidu, andes neile ususalливuse-edikti. Väljaspool linnu said hugenotid loa ilma relvadeta koguneda jumalateenistustele. Sellise loa tõttu hakkas kiirelt suurenema hugenottide arv, ent ühtlasi muutusid katoliiklasist rahvahulgad nende peale aina vihasemaks. Korduvalt tungisid katoliiklased hugenottidele jumalateenistuste ajal kallale ja ajasid nad laiali. Hugenotid omalt poolt pilkasid ja irvitasid katoliiklaste pühalikke rongkäike, sünnitades segadust ja pahameelt. Üks kokkupõrge katoliiklaste ja protestantide vahel süütas põlema sõjatuule. Kord hertsog Guise peatus läbisõidul ühes linnakeses. Tema sealolemise ajal kogunesid kohalikud hugenotid jumalateenistuse pidamiseks ühte küüni. Hertsog käskis neil laiali minna, sest kirikulaulude laulmine ei laskvat teda magada. Hugenotid polnud nõus tema soovi täitma ja sellest tekkis lööming katoliiklaste ja hugenottide vahel, kus sai surma umbes 200 hugenotti. Hertsogi tungival nõudmisel alustas kuningas hugenottide vastu sõja, mis kestis 8 aastat. Protestantidel oli selles sõjas mitu head juhti, nende seas ka Navarra kuningas Henri Bourbon ja admiral Coligny. Väljastpoolt Prantsusmaad toetasid hugenotte inglased, katoliiklasi aga paavst ja Hispaania.

Kodusõda oli Prantsusmaale väga laastav, sest mõlemad pooled käitusid vastasega väga julmalt. Rahusobitused ja vaenuavaldused

vaheldusid üksteisega. Lõpuks tehti St. Germaine'is rahu 1570. a., millega hugenottidele uuesti kindlustati usuvabadus.

Pärtliöö verepölm (24. aug. 1572). Kaua ei saanud aga uus usk takistamata kasvada. Pärast St. Germaine'i rahu lähenes Charles IX hugenottide juhtidele. Admiral Coligny muutus tema tähtsamaks nõuandjaks. Ta ema aga lähenes katoliku partei juhtidele ja üheskoos nad otsustasid korraldada massilise hugenottide tapmise. Selleks leidsid nad kohase aja olevat Henri Bourboni laulatuse kuninga õega. Nendeks pulmadeks, millest loodeti rahu kindlustamist protestantide ja katoliiklaste vahel, oli Pariisi sõitnud palju hugenotte.

Viimased ei saanud teada katoliiklaste kavatsusest. 24. augustil, varsti pärast keskööd, anti kirikukellade helistamisega Pariisis märku hugenottide tapmiseks. Algas „Pärtliöö verepölm“ ehk „Pariisi verepölm“. Guise'ide relvastatud käsilased tungisid kõigepealt Coligny korterisse ja surmasid ta. Siis tuli järg teiste hugenottide kätte. Pariisis sai mitu tuhat hugenotti sel korral surma. Sääraseid tapmisi korraldati ka teistes linnades.

Ususõjad jätkuvad. Nantes'i edikt (1598). Pärtliöö sündmustele järgnes peagi uus kodusõda. Nii protestandid kui ka katoliiklased organiseerisid oma jõude. Katoliiklaste liit on tuntud Püha Liiga nime all. Protestantide tähtsamaks toetuspunktiks neis sõdades oli La Rochelli kindlus. Sõjad jätkusid aastakümneid, esmalt Charles IX ja siis tema järglase Henri III ajal.

Kui viimane suri ilma lasteta, siis lõppes Valois' dünastia ja järgmiseks kuningaks pidi saama Valois'de sugulane Henri Bourbon, protestantide juht. Henri Bourboni austati Prantsusmaal üldiselt kui osavat riigimeest, kuid kuningaks ei tahetud teda reformeeritud usu pärast. Oli ju enamik prantslasi ikkagi katoliikuusuline ja ei leppinud võõrast usku kuningaga. Seepärast otsustas Henri

37. joonis. Admiral Coligny.

vastu võtta katoliku usu. „Pariis väärib ühte messi,“ olevat ta ütelnud sel puhul. Henri IV troonileasaamisega (a. 1593) lõppesid ususõjad. Maa oli neist väga kurnatud, ligemale miljon inimest tapetud, riigikassa tühi, rahvas vaesuses ja viletsuses. Nii katoliiklased kui ka hugenotid ihkasid rahu. Vastu tulles oma endistele usukaaslastele andis Henri IV N a n t e s'i l i n n a s u s - s a l l i v u s e - e d i k t i (a. 1598). Hugenottidele tagati täielik usutunnistuse-vabadus, ainult jumalateenistusi ei tohtinud nad pidada igal pool. Poliitiliselt loeti hugenotte katoliiklastega üheõiguslikeks.

38. joonis. Henri IV.

1. Missugustel aastatel kinnitati hugenottidele nende usuvabadus? 2. Missugune sündmus põhjustas ususõdade puhkemise? 3. Nimetage mõnda katoliikliku ja mõnda hugenottide partei tähtsamat tegelast! 4. Missugune välisriik toetas ususõdades hugenotte, missugune katoliiklasi? 5. Mispärast nimeatakse üht massilist hugenottide tapmist „Pärtliöö verepulgaks“? Millal see oli? 6. Mida taotas katoliiklik erakond Pärtliöö verepulgaga ja mida eriti Katariina di Medici? 7. Missuguse kuninga ajal lõppesid ususõjad Prantsusmaal? 8. Mis on Nantes'i edikti sisu ja millal ta anti?

4. Saksa Habsburgid katoliiklikku reaktsiooni teostamas. Kolmekümneaastane sõda (1618—1648).

Saksamaa pärast Augsburgi usurahu. Pärast Augsburgi usurahu valitses Saksamaal enam kui pool sajandit rahu, samal ajal kui Lõuna-Euroopas möllasid rasked kodusõjad. See rahuaeg oli aga majanduslikult Saksamaale l a n g u s a j a k s. Vanad kaubateed ei omanud peale Ameerika avastamist enam seda tähtsust, mis neil oli varemini. Nende ääres asuvais linnus hakkas ärielu kiratsema. Skandinaavias, Inglismaal ja Madalmail läks kaubandus enam ja enam kohalikkude kaupmeeste kätte. Sakslasile hakati tegema tõsi-seid takistusi. Talupoegade olukord oli pärast 1525. a. mässukatset muutunud aina viletsamaks. Loodetud vabaduse asemele oli saabunud orjaste suurenemine. Poliitilise tki sammus Saksamaa languse-

teed. Varem inigi juba küllalt killustatud riik muutus veel ebaühtlasemaks seetõttu, et vürstid jagunesid protestandeks ja katoliiklasteks. Oma vürstiriiges vürstide võim aina kasvas, ikka enam muutusid nad keskvoimust sõltumatumaks.

Usuasjus olid esialgu pärast Augsburgi usurahu katoliku vürstid üsna sallivad. Nad ei kiisanud taga protestante ja seepärast võis usu-uude nende mail enam ja enam pinda leida. Alles XVI s. viimasel veerandil ja XVII s. algul muutus olukord, kui Saksa keisriks oli Rudolf II (1576—1612). Viimane oli tugevasti jesuiitide mõju all. Nende õhutusel ta hakkaski kitsendama protestantide õigusi oma pärusmais Austrias, Böömimaal ja Ungaris. Ka katoliku usku vürstid muutusid protestantide vastu üsna sallimatuks (nagu Steiermarki Ferdinand ja Baieri Maximilian). Suleti protestantlikke kirikuid, kihutati maalt nende pastoreid, hävitati nende pühi raamatuid, vallandati neid kohtadelt ja sunniti isegi maalt välja rändama. Katoliiklaste sammud valmistasid tõsiselt muret protestantlikele vürstidele. Eriti kartsid katoliiklaste pealetungi need vürstid, kes olid kalvinistid ja kelle maades oli levinud kalvinism. Augsburgi usurahu kehtis ainult katoliiklaste ja luterlaste kohta, kalvinismile ei olnud ta kindlustanud üldse seaduslikku eluõigust. Oma huvide kaitsemiseks asutasid kalvinistlikud vürstid 1608. a. unioni-nimelise liidu. Järgmisel aastal koondusid katoliiklaste omakorda liigaks, mis pidi kaitsema nende huve.

Kolmekümneaastase sõja puhkemine. Rudolf II järglase, keiser Matthiase ajal puhkes katoliiklaste ja protestantide vahel laastav ja kauakestev Kolmekümneaastane sõda (1618—1648). Ühes õigustekirjas oli Rudolf lubanud tšehhidele usuvabaduse. Nüüd aga, 1618. a., laskis keiser hävitada ja sulgeda protestantide kirikuid Böömimaal. Böömi protestantide arupärimistele andis keiser ainult põiklemaid vastuseid. See vihastas rahvast. Ühel päeval tungis salkkond protestante keisri lossi Prahast. Lühikese sõneluse järel seal viskasid nad keisri nõuandjad aknast välja. Nüüd puhkes suur tšehhide mäss.

Böömimaa ja Pfalz etendavad sõjas juhtivat osa (1618—1623). Mäss süvenes, kui Matthias suri ja tema asemele sai keisriks ja Böömi kuningaks Steiermarki hertsog — Ferdinand II nime all (1619—1637). Selleks, et kaitset leida fanaatilise Ferdinand II vastu, kuulutasid tšehhid oma maa iseseisvaks ja valisid kuningaks Pfalzi kuurvürsti Friedrichi. Friedrich oli protestantliku uniooni juht;

teda valides lootsid böömlased leida unioonilt toetust. Kuid uniooni kuuluvad vürstid ei julgenud välja astuda tšehhide kaitseks, kes paistsid neile mässajatena.

Keisril läks korda luua suurt katoliiklaste sõjaliitu protestantide vastu. Liigat toetasid võitluses protestantidega isegi välisriigid, nagu Hispaania ja Poola. Friedrichil aga ei õnnestunud liitlaste leidmine. Valgemäe lahingus (1620) Praha lähedal löid liiga väed Tilly juhatusel böömlasi põhjalikult. Friedrich, kaotanud igasuguse lootuse, põgenes Hollandisse. Mässajaid hakati nüüd julmalt karistama. Kõigis Habsburgide mais algas äge katoliiklik reaktsioon. Böömis asusid poliitilist elu juhtima jesuiidid. Ühes maa katoliseerimisega püüti teda ka saksastada. Mässajatelt konfiskeeritud maid anti saksa aadlikele, ametikohtadel eelistati sakslasi, tšehhikeelset kirjandust põletati.

39. joonis. Wallenstein.

Taanlased püüavad protestante aidata, kuid Wallensteini ja Tilly juhatusel võidavad katoliiklased (1623—1629). Protestantidele paistis katoliiklik partei muutuvat nüüd liiga tugevaks ja nad otsustasid alustada sõda. Appi tuli neile Taani kuningas Kristian IV. Rahaliselt toetas protestante Inglismaa. Sõda näis võtvat katoliiklastele halva pöörde: protestantide jõud paistsid olevat tunduvalt suuremad katoliiklaste omist. Liiga liikmed palusid keisrit, et viimane liiga sõjaväele lisaks organiseeriks veel oma sõjaväe. Keiser, kel oli vähe raha, andis sõjaväe organiseerimise Albrecht von Wallensteini kätte. Wallenstein ei olnud fanaatiline katoliiklane, kuid ihkas isiklikku kulusust ja rikkust. Juba noorelt unistas ta suurtest tegudest ja püüdis astroloogia abil oma tulevikku ette näha.

Lühikese ajaga kogus Wallenstein kokku suure sõjaväe, lubades oma sõdureile suurt tasu. Oma palgasõdurite abil lõi ta protestantide väejuhti Mansfeldi ja jälitas teda läbi Ungari ja Böömimaa. Samal ajal võitis Tilly Taani kuningat. Siis ühinesid mõlema

kuulsa katoliku väejuhi sõjaväed ja kihutasid taanlased täiesti välja Põhja-Saksamaalt. Kristian IV oli sunnitud Lübeckis rahu tegema (1629). Tasuks oma teenete eest sai Wallenstein Mecklenburgi hertsogiriigi ja „Balti ja Saksa mere admiralii“ tiitli.

Saksa vürstidel oli vahepeal usuküsimuse kõrvale tekkinud uus mure — keisrivõimu kasvamine. Wallensteini abil oli keiser jälle muutunud tähtsaks teguriks Saksamaal. Kartes oma võimu piiramist ülemalt poolt nõudsid vürstid Wallensteini väejuhiametist vallaandamist ja sõjaväe laialisaatmist. See toimuski a. 1630.

Gustav Adolf tuleb Saksamaale (1630). Rootsi ja Prantsusmaa osavõtt sõjast (1630—1648). Pärast lüüasaamist poleks Saksa protestantism enam poliitiliselt toibunud, kui Rootsi kuningas Gustav II Adolf ei oleks tulnud protestantidele appi. Gustav Adolf, kes oli hiljuti soodsalt lõpetanud sõjad Taaniga, Venega ja Poolaga, kartis, et Habsburgide võimu kasvamine Põhja-Saksas ja Läänemere ääres muutuks hädaohtlikuks ka Rootsi võimule. Eriti mures oli ta seepärast, et ka katoliiklik Poola oli vaenlik Rootsile ja võis kergesti liituda Habsburgidega tema vastu. Teisalt on tõenäone, et Gustav Adolf unistas ka suure Läänemere ümbritseva riigi loomisest, kuhu peale Rootsi, Soome ja Liivimaa oleksid kuulunud ka Põhja-Saksa protestantlikud vürstid Rootsi ülemvalitsuse all. Poliitiliste sihtide kõrval tundis aga kuninga sügavasti kaasa protestantide saatusele, olles ise veendunud protestant.

1630. a. maandus Gustav Adolf Pomeris. Paljud protestantlikud vürstid ei julgenud esialgu ühineda Rootsi kuningaga oma keisri vastu. Alles siis, kui Gustav Adolphi väed löid 1631. a. Tilly vägesid kuulsas Breitenfeldi lahingus, liitusid nad võitjaga. Tilly polnud seni kaotanud ühtegi lahingut. Nüüd taganesid ta paljukardetud väed. Gustav Adolphi vägi marssis neile Lõuna-Saksamaale järele. Kui Tilly püüdis takistada protestante Lechi jõest üleminekul, lõi Gustav Adolf veel kord rängalt katoliiklasi. Tilly sai haavata ja suri varsti. Võitjana marssis Gustav Adolf Baierisse. Keisri seisukord muutus kriitiliseks. Jälle pöördus ta Wallensteini poole, et see koguks protestantidega võitlemiseks sõjaväe. Wallenstein ei soostunud kohe, vaid viivitas vastusega. Lõpuks leppis ta kokku tingimusel, et temast saab piiramatut võimuga väejuht, kelle korraldustesse ei tohi end keisergi segada. Nüüd värvas Wallenstein endale suure, umbes 50.000-mehe-

lise sõjaväe ja läks sellega rootslaste vastu. 1632. a. pörkasid Wallensteini ja Gustav Adolfi väed kokku Lützeni lahingus. Rootsi kuningas lähenes liiga julgelt vaenlase väele — teda tabas surmavalt vastase kuul. Kuid tema sõdurid ei kohkunud kuninga surma pärast. Armastatud juhi langemine õhutas neid kättemaksmisele. Vapralt peale tungides löid nad katoliiklased taganema.

Hoolimata kaotusest Lützenis õnnestus Wallensteinil hiljemini rootslasi Lõuna-Saksamaalt välja tõrjuda. Kuid siis ta peatas oma pealetungi ja hakkas rootslastega salaja rahuläbirääkimisi pidama. See pahandas katoliiklikke vürste. Wallensteini hakati kahtlustama riigireetmises, keisrilt nõuti tema tagandamist. Wallensteini omad sõjaseletsilised, kes kartsid rahust oma sissetulekute kahanemist, ühinesid vandeseltsiks ta vastu ja tapsid auahne kindrali a. 1634.

Pärast Wallensteini surma venis sõda veel kaua aastaid. Prantslased, kes seni olid toetanud rootslasi rahaliselt, astusid nüüd ka relvadega välja Habsburgide vastu. Väärrib mainimist, et samal ajal, kui Prantsuse kuningas oma kodumaal kiusas taga protestante, toetas ta neid ometi Saksamaal. Seda tegi ta selleks, et Saksa keiser ei muutuks liiga võimsaks.

Kauakestev sõda kurnas Saksamaa põhjalikult. Langesid nii põllundus, käsitöö kui ka kauplemine. Väljad jäid sööti. Inimestel polnud enam huvi harida põlde, sest nende vilja võis hävitada vaenlane. Tekkisid hirmsad näljahädad, kus söödi inimeseliha ja maast väljakaevatud laipu. Hulk linnu ja külasid olid laastamise ja põletamise all kannatanud. Elanike arv vähenes suuresti. Vaimne elu läks tagurpidi. Inimeste kombed muutusid tooreks, sest ühtelugu võis näha ja kuulda aina sõdurite metsikusest.

Vestfaali rahu (1648). Lõpuks väsisid võitlevad pooled ning Vestfaalias (Osnabrückis ja Münsteris) sõlmiti 1648. a. rahu. Ususõjad, mis olid Lääne-Euroopas möllanud terve sajandi, lõppesid nüüd. Saksamaa kaotas selle rahuga suuri maalasid. — Prantsusmaa omandas Elsassi, Rootsi sai Eel-Pommeri, Rüggeni saare ja Werdeni ja Breemeni peapiiskopkonnad. Vürstide võim muutus Saksamaal nüüd aina suuremaks. Igast vürstist sai täielik ainuvalitseja oma väikeses riigis. Keisrit ei arvestatud peaaegu sugugi. Vürstid lubasid, et nad ei kiusa taga neid aamaid, kes pole riigiusku, ning lubasid neil kodusel viisil jumalateenistusi pidada.

Avalikke jumalateenistusi, kuhu kõik soovijad pääsesid, tohtis aga siiski pidada ainult see kirik, kuhu kuulus vürstiriiki valitsev isik. Augsburgi usurahu laiendati Vestfaali rahuskaalvinistidele.

1. Millal hakkasid Saksamaal katoliiklikud valitsejad tõsisemalt protestante taga kiusama? 2. Missugusel maal peale Saksamaa valitsesid veel Habsburgid? Kuidas suhtusid nemad usu-uutesse? 3. Milles avaldus protestantide tagakiusamine Saksamaal katoliiklike vürstide poolt? 4. Millised vürstid asutasid uniooni-nimelise liidu, millal ja milleks? 5. Kes asutasid liiga, millal ja milleks? 6. Missuguseid „liigaseid“ teate juba varem ajaloost? 7. Mispärast tõstsid tšehhid mässu kuningas Matthiase vastu? 8. Millal oli Kolmekümneaastane sõda? 9. Missugustesse ajajärkudesse võiksime jaotada Kolmekümneaastase sõja? 10. Missugused Skandinaavia kuningad võtsid osa Kolmekümneaastast sõjast ja missuguste tulemustega? 11. Missugused kaks sõjaväge võitlesid Kolmekümneaastases sõjas katoliiklaste kasuks? 12. Misnimelist liiga väejuhti ja misnimelist keisri väejuhti teie tunnete? 13. Missugused poliitilised ja usulised põhjused mõjutasid Gustav Adolfit Kolmekümneaastast sõjast osavõtmisele? 14. Mispoolest on tähtis 1) Breitenfeldi lahing ja 2) Lützeni lahing? 15. Missuguse rahuga lõppes Kolmekümneaastane sõda? Selle rahu sisu? 16. Kuidas mõjus Kolmekümneaastane sõda Saksamaa majandusellu ja kultuurisse?

5. Elisabethi-aegne Inglismaa.

Katoliikliku reaktsiooni katse Inglismaal. Võrdlemisi puutumatuks katoliiklikust reaktsiooniliikumisest jäid Skandinaavia riigid ja Inglismaa. Suurima hädaohu elas usu-uude Inglismaal üle Mary Verise valitsuse ajal, mis aga ei kestnud kaua. Pärast Edward VI surma sai Inglise troonile Aragoonia Katariina tütar Mary. Mary ema oli olnud Hispaania printsess. Ta ise abiellus Euroopa kõige katoliiklikuma kuninga Philipp II-ga. Oma elu ülesannet nägi kuninganna katolitsismi taaselustamises Inglismaal. Järk-järgult kaotas ta anglikaani kiriku iseloomulikke jooni, püüdes riigiusundit uuesti lähendada katolitsismile. Parlament, kuhu oli kunstlikult saadetud palju katoliiklasi, seadis Inglismaal uuesti paavstivõimu jalule. Äravõetud kirikumaade tagasivõtmine kirikule aga ei õnnestunud. Nende uued omanikud avaldasid sellele kavatsusele liiga suurt vastupanu. Mary läks oma katoliseerimispüües isegi niikaugele, et lõi erilised komiteed protestantide jälitamiseks ja karistamiseks. Protestantide surmamõistmise pärast hakatigi kuningannat nimetama Mary Veriseks.

Elisabeth (1558—1603) taastab anglikaani kiriku. Pärast Mary valitsemisaega pääses Englise troonile tema õde Elisabeth. Elisabeth oli Henry VIII ja Anna Boleyni tütar. Juba oma trooniloleku õigustamiseks pidi ta pooldama protestantismi. Katoliku kirik ei tunnustanud ju seaduslikuks tema ema abielu Henry VIII-ga ning seepärast poleks tal olnud õigust Englise troonile. Nagu oodata võis, Elisabeth toetas protestante ja taastas protestantliku riigikiriku. Sellest ajast jäigi anglikaani kirik Inglismaal kindlalt püsima.

40. joonis. Elisabeth.

41. joonis. Mary Stuart.

Aga anglikaanide kõrval leidis siin veel katoliiklasi ja puritaane. Puritaanid olid veendunud usu-uute pooldajad, kes nõudsid suuremat eluviiside ja jumalateenistuse lihtsust kui anglikaani kirik. Samuti ihkasid nad demokraatlikumat kirikukorda. Nagu eelmise valitsejanna ajal anglikaane, nii hakati nüüd jälitama katoliiklasi ja puritaane. Kuid Elisabethi surve usuasjus polnud kaugeutki nii vali kui Mary Verise oma.

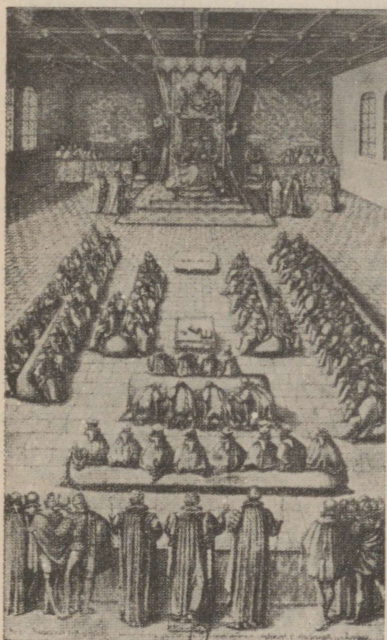
Elisabeth ja Mary Stuart. Englise katoliiklased ei tunnustanud Elisabethi kuningannana, sest nende arvates oli tema sündinud mitte-seaduslikust abielust. Õigust Englise troonile omas nende arvates Šoti kuninganna Mary Stuart. Mary ise uskus sama ja Mary Verise sures kuulutaski enda Inglismaa valitsejannaks. Kuid tõhusaid tegelikke samme Englise trooni saavutamiseks ta ei astunud.

Oma nooruse oli Mary Stuart veetnud Prantsusmaal, kus ta oli abielus ühe Prantsuse kuningaga, kes aga varsti pärast nende laulatust suri. Prantsusmaal harjus kuninganna katoliku usuga, luksusliku eluviisiga ja galantse käitumisega. Šotimaal ta ei leidnud kõike seda ning tundis end ebakoduselt. Puritaanne Šoti aadlisesus polnud omakorda rahul kuningannaga, eriti ta katoliku usu pärast. Kui kuninganna teine mees Šotimaal suri ja Mary abiellus kolmandaga, siis hakkas liikuma kuulujutt, et Mary ise on süüdi oma abiakaasa surmas. Neil ja teistel põhjustel tekkis Mary vastu mäss.

42. joonis. Kuninganna Elisabeth lööb W. Raleigh' lordiks.

Ta vangistati ja tagandati troonilt. Kuid valvurite vastutuleku tõttu õnnestus endisel kuningannal põgeneda. Ta tõttas Inglismaale, lootes Elisabethi suuremeelset kaitset. Ent Elisabeth selle asemel laskis ta vangi panna kindlasse lossi.

43. joonis. Parlamendi pidulik istung Elisabethi ajal.

Tervelt 18 aastat veetis Mary vangipõlves ning kaotas seal oma nooruse ilu, mida varemini Elisabeth nii väga kadestas. Selle aja jooksul asutasid inglise katoliiklased Hispaania kuninga Philipp II, paavsti ja Prantsusmaa toetusel mitu salaseltsi Mary vabastamiseks ja Inglise troonile aitamiseks. Et sellistele sepitsustele lõppu teha, laskis Elisabeth parlamendil vastu võtta seaduse, mille järgi vandeseltside avalikuks tulekul ei karistatud ainult nendest osavõtjaid, vaid ka neid isikuid, kelle kasuks oli loodud vandeselts. Järgmise vandenõu avalikuks tulekul kohus

mõistis Mary Stuarti surma, kuigi tema suhtes ei saadud tõestada mingisugust süüd.

Inglismaa Elisabethi ajal. Inglismaale tähendas Elisabethi pikk valitsusaeg tõelist õitsengut. Juba noorpõlves oli kuninganna osutanud palju takti ja tarkust. Henry VIII ega Mary Verine ei sallinud teda kui surmamõistetud Anna Boleyni tütart. Alati oli ta ümbritsetud spioonidest ning väikesimgi vaenuavaldus isa või õe vastu oleks toonud endaga kaasa raske karistuse. Kuid tulevane kuninganna oskas end hästi valitseda.

Sama kindlalt juhtis ta hiljemini riiki. Kirikuelu korraldati rahva enamikule vastuvõetavalt. Inglise kaubandus ja tööstus osutasid tunduvalt tõusu. Inglismaa asub nüüd kaubanduses võistlema Hispaaniaga. Walter Raleigh rajab Põhja-Ameerikasse esimese Inglise asuma, mis nimetatakse kuninganna auks Virginiaks („Neitsimaaks“). Valitsuse toetusel luuakse Ida-India kompanii kauplemiseks Indiaga. Hansalaste kaubahoov Londonis suletakse ning Läänemere-äärseis mais hakkavad inglise laevurid ja kaupmehed tõsiselt võistlema hansalastega. Tööstuski teeb nüüd edusamme. Inglise villa ei saadeta enam Flandriasse ümbertöötamiseks, vaid juba kodumaal valmistatakse sellest riidet. Vaimuelligi tuli Elisabethi valitsusajal suur tõus. Siis teotsesid Inglismaal näit. üks moodse filosoofia rajajaid Francis Bacon ja suurim maailma näitekirjanik William Shakespeare. Üldse oli näitekunstil Elisabethi-aegsel Inglismaal suur edu — Londonis oli tol ajal umbes 20 teatrit.

Elisabethi välispoliitika oli suunatud katoliikliku Philipp II vastu. Suurimaks Inglismaa võiduks oli Armaada hävitamine. Sellest ajast peale kasvas Inglise ülemvõim meredel tunduvalt. Kuninganna oskas leida endale häid nõuandjaid ning tema sammud osutasid mõõdukust ja tarkust. Isegi puritaanid, keda ta nende usu pärast taga kiusas, palvetasid tema hea käekäigu eest, kõnelemata muust inglise rahva enamikust.

1. Missuguse kuninganna ajal püüti Inglismaal taastada katoliku usku? Missuguste tulemustega? 2. Võrrelge Mary Verise ja Elisabethi perekondlike suhteid ja nende usupoliitikat! 3. Mille poolest erinesid puritaanid anglikaani kiriku pooldajaist? 4. Mispärast pidi Mary Stuart loobuma šoti troonist? 5. Mis te arvate, mispärast ei aidanud Elisabeth Mary Stuartit? 6. Kuidas tegi Elisabeth võimalikuks Mary Stuarti surmamõistmise? 7. Missugust maailmajagu hakatakse koloniseerima Elisabethi ajal? 8. Misnimeline

asumaa rajatakse seal? Missugune kuulus filosoof ja draamakirjanik teetsesid Elisabethi-aegsel Inglismaal? 9. Kelle vastu oli suunatud Elisabethi välispoliitika?

6. Vaimsest elust XVI ja XVII sajandil.

Sallimatus ja ebausk. Reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajastul pidurdas teaduste edu usuline sallimatus. Kui teadlane julges midagi väita, mis polnud kooskõlas mõne katoliku või protestantliku kiriku dogmaga, siis ootas tema raamatuid põletamine, teda ennast aga mingi ränk karistus, vahel isegi surmanuhtlus. Protestandid olid teisitimõtlejate suhtes tihti sama sallimatud kui

44. joonis. Tähetorn.

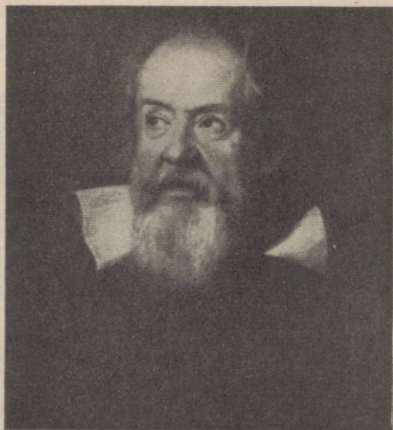
katoliiklased. Nii sundis inkvisitsioonikohus täheteadlast Galileid ära salgama mõtte, et maakera liigub. Truud luterlasedki ei uskunud seda. Luther ise ütles Kopernikuse õpetuse kohta maakera liikumisest ümber päikese: „Rumal inimene tahab astronoomia-kunsti ümber lükata. Pühakiri aga ütleb, et Joosua pani mitte maa, vaid päikese seisma.“ Paljud teisedki teadlased langesid kirikute tagakiusamise ohvriks, mõned ei julgenud oma uusi arvamusi üldse avaldada.

Ebausk oli XVI ja XVII s. veel üsna suur. Usk nõidadesse ei vähenenud uue aja algul, vaid koguni kasvas. Kuraditusuti kollitavat kõikjal. Ta luuras inimest igal sammul, jooksis musta kassinäo tänavail ja katuseil ning ulgus öösi tuulena korstnais. Ta meelitas inimesi pahadele tegudele, saatis neile kõiksuguseid haigusi ning viis nende hinged pärast surma põrgu. Oma musti tegu-

sid ei teinud ta üksi, vaid inimestest abilistega, nõidadega. Need kuradi abilised — nõiad suutsid teha mitmesuguseid imesid. Sage'i moonutasid nad endid libahuntideks, vahel aga käisid ringi mõne muu looma või teise inimese kujul. Kuradi abilisi tuli hävitada, seepärast otsiti kõikjal nõidu taga. Kahtlaste inimeste üle valvati äärmuseni viidud salakuulamise abil. Eeluurimisel piinati kahtlusalseid, seni kui nad end süüdi tunnistasid väga võikais ja koledais süütegudes. Siis hukati nõiad tuleriidal. Eriti kahtustati nõidumises naisi ja millegipärast teistest eemalehoidu-

45. joonis. Kopernikus.

46. joonis. Galilei.

vaid või erinevaid inimesi. Selleks aitas kaasa keskaegsete usuteadlaste arg ja väär vaade, et „naine on kõige kurja juur“. Jeesuse nimel korraldati nii katoliku- kui ka protestandimais kõige julmemaid nõiaprotsesse. Tema nimel tapeti ainult aastail 1500—1700 umbes miljon inimest.

Muu ebausku kõrval oli uue aja algul väga levinud ebateadus astroloogia. Usuti, et inimeste saatus maa peal oleneb taevakehade liikumisest ja asetusest taevapildis. Tähtsail isikuil olid oma õpetatud astroloogid, kes ennustasid tulevikku taevamärkide järgi ning koostasid horoskoope. Karl V ja François I teenistuses oli selliseid astrolooge ning Wallenstein ei astunud ühtki otsusavat sammu astroloogelt nõu küsimata. Rahvahulgadki jälgisid hoolega taevamärke ja püüdsid sealt ennustada suuri ajaloolisi sündmusi.

Teaduste edusammud. Nagu üteldud, takistas XVI sajandil usuline sallimatus ja kirikute suur autoriteet teaduste edu. Kuid XVII s. hakkasid teadlased aegamööda muutuma iseseisvamaks. Üsna suuri pöörded elas XVI ja XVII s. üle astronoomia. Astronoomia arengule tuli kasuks muu seas suur huvi astroloogia vastu. Astroloogide poolt tehtud taevavaatlusi ja nende ülesmääritud tulemusi võisid kasutada ka tõsised täheteadlased universumi uurimisel.

Juba XVI s. keskpaiku andis poola astronoom Kopernikus välja raamatu, kus õpetati, et Päike ei liigu ümber Maa, nagu keskajal arvati, vaid Maa ümber Päikese. Kopernikuse vaated leidsid XVI s. teadlaste keskel väga vähe pooldajaid ning tema teos märgiti keelatud raamatute nimestikku. Kopernikuse mõtteid kinnitasid ja täiendasid XVII sajandil täheteadlased Kepler ja Galilei. Kepler leiutas seadused, mis kehtivad maakera ja planeetide liikumise kohta, Galilei avastas vastleiuatatud teleskoobi abil hulga senitundmatuid tähti, muu seas ka Jupiteri ümber ringlevad kuud.

XVII s. keskpaiku lähenevad teadlased enam ja enam üksteisele mõtete vahetamiseks. XVI s. oli olnud silmapaistvaid teadlaste seltse Itaalias, nüüd aga tekkis neid ka mujal Lääne-Euroopas. Nii asutati 1635. a. kuulus Prantsuse Akadeemia, 1662. a. Londonis Kuninglik Selts (*The Royal Society*). Uurimismeetodid muutusid. Keskajal ja osalt ka renessansiajal teadlased lähtusid ikka ja jälle autoriteetide arvamusest. Kuid nüüd soovitas mõtteteadlane Francis Bacon loodusteadlastele põhjendada oma arvamused vaatlustele ja katsetele ning filosoof Descartes soovitas usaldada oma mõistuse selgeid mõtteid autoriteediusu asemel. Ja seda tegidki teadlased ning seepärast XVII s. algas teaduste suur edu. Matemaatikas pannakse alus mitmesugustele senitundmatuile arvutusviisidele, mehaanikas leiutatakse Kepleri poolt planeetide liikumise seadused, Galilei poolt luuakse õpetus pendli liikumise kohta ning Newton avastab gravitatsiooniseadused. Sel-

47. joonis.
Bacon.

48. joonis.
Descartes.

lele lisaks tulid veel tähtsad füüsikalised leiutised: termomeeter, mikroskoop, baromeeter, magnetism, õhupump jm. Keemia alal esineb õpetus elementidest. Füsioloogias avastatakse vere-ringvool, bakterid ja verelibleid. Loodusteadusis püütakse enam ja enam kõiki nähtusi seletada loomulikkude põhjuste abil. Usku imedesse hakatakse pidama teadmatuse peljupaigaks. Suurte teadlaste meelest Jumala vägevus ei ilmuta end enam looduseaduste rikkumises, vaid nende targas ja muutmatus kindlaksmääramises.

1. Missugused nähtused pidurdasid teaduse edu reformatsiooni ja vastu-reformatsiooni ajal? 2. Mis te arvate, mispärast olid kirikutegelased väga sallimatud teisitimõtlejate vastu? 3. Kuidas avaldus katoliku kiriku tagakiusamine Galilei puhul? 4. Mida arvas Luther Kopernikuse mõttest, et Maa liigub ümber Päikese? 5. Mida usuti XVI ja XVII s. nõidadest ja kuraditest? 6. Palju inimesi hukati nõiduse pärast XVI ja XVII s. Euroopas? 7. Nimetage mõningaid suuri riigitegelasi, kes uskusid astroloogiat! 8. Kas oli astroloogiast mingil kombel kasu astronoomiale? 9. Milles seisnes astronoomia edu XVI ja XVII sajandil? 10. Missuguse astronoomilise instrumendi leiutas Galilei? 11. Mil-lele soovitasid teaduslikku tööd rajada Bacon ja Descartes? 12. Missugused mehaanika seadused avastas Kepler, missugused Newton?

V. Absolutismiajastu.

1. Absolutismi üldiseloomustus.

Absolutismi tekkimine. Sõnaga „absolutism“ tähistatakse aja-loos piiramatut isevalitseja võimu. Absolutistlik kuningas on v a l i t s e j a, kelle tahet ei piira isegi seadused.

Absolutistlik valitsusvõim Euroopas ei tekkinud korraga, vaid aegamööda. Keskaja teisel poolel olid Euroopa riigid seisuslikud monarhiad, milles valitsejad jagasid oma võimu seisuste esin-d a j a t e g a. Uue aja alguses hakkab langema seisuste poliitiline tähtsus. Aegamööda muutub vürst või kuningas oma riigis ainu-valitsejaks. Kõige varemini muutus valitsemisviis absolutistlikuks väikestes Itaalia linnriikides, hiljemini järgnesid neile tei-sed Euroopa maad. XVII sajandil valitsetakse juba suuremat osa Euroopat absolutistlikult. Ainult üksikuis mais, nagu Šveitsis, Hollandis, Poolas ja Inglismaal säilitasid seisused suure mõju poliitilises elus.

Põhjused, miks seisuslik kord langes, olid mitmesugused. Esmalt tuleks arvesse seisuete esinduste nõrkus. Esindustes olid ju vaid aadel ja vaimulikud, vähe linnakodanikke, talupoegade esindajaid aga üldse mitte. Teiseks soodustasid absolutismi tõusu aadliseisuse majandusliku kaalu langus ja linnakodanluse tõus. Kolmandaks aitasid absolutistlikku riigikorda luua õigusteadlased, kes rooma keisririigiaegset õigust uurides hakkasid pooldama piiramatut kuningavõimu ning seadusi seletama absolutistlikus vaimus.

Absolutismiaja iseloomustavamaid jooni. Võiksime ütelda, et igal ajastul on teravalt oma pära nelme. Absolutismile on üldiselt omased järgmised tunnused: Esiteks, kuningad püüdsid sel ajastul murda aadli ja linnakodanike riiklikku tähtsust ning valitseda kogu maad oma ametnike abil; lühidalt öeldes, kuningad taotlesid riikliku võimu tsentralisatsiooni. Teiseks, võttes seisustelt küll poliitilised õigused, jätsid kuningad neile alles sotsiaalsed privileegid. Kolmandaks iseloomustavad absolutismiaega arvurikkad välissõjad, mis sundisid riiki ajama kavakindlat majanduspoliitikat. Areneb merkantilistlik majanduspoliitika, kus majanduselu üle valvati otse väikluseni. Kujunesid viimistletud tolli- ja maksustamissüsteemid. Neljandaks, kuningavõimu kasvamisega muutus õueelu aina luksuslikumaks. Lõpuks usu alal protestantlikes mais kirik allus täiesti riigivõimule, katoliiklikes aga ühines riigivõim usulise reaktsiooniga.

1. Mis on absolutismi tähtsamaks tunnuseks? 2. Kus tekkis Euroopas absolutistlik kord kõige varem? 3. Mispärast ei suutnud seisuste esindused pidurdada absolutismi tekkimist? 4. Missugune erinevus paistab silma, kui võrrelda vastureformatsiooniaegset ja absolutismiaegset välispoliitikat? 5. Missugune on tsentraliseeritud ja bürokraatlik riigihaldamine?

2. Absolutism Prantsusmaal.

Absolutismi kujunemine. Juba keskaja lõpul kujunes Prantsusmaal kuningavõim kaunis tugevaks. Reformatsiooniaegne valitseja François I peab end juba kuningaks „Jumala armust“, kes kellelegi ei pruugi oma tegudest aru anda. Ususõdade ajastul aga langes kuninga tähtsus tunduvalt. Riigielu hakkasid otsustavalt mõjustama katoliikliku ja protestantliku partei juhid. Henri IV ajal (1593—1610) tugevnes korraks jälle kuningavõim. Lõplikult pääses mõjule absolutism alles tema poja Louis XIII (1610—1643) ajal.

Louis XIII sai troonile alaealisena, seepärast valitses esmalt tema asemel ema. Ta ei olnud kuigi osav riigiasjade juhtimises, seepärast sattusid Prantsusmaa rahajad korratusse. Nende korraldamiseks ja muude väärnähtuste kõrvaldamiseks riiklikust elust kutsuti 1614. a. kokku generaalseadid. Kolmanda seisuse saadikud nõudsid siin vaimulikkude ja aadlikkude eesõiguste vähendamist ning koos sellega nende maade maksustamist. Seni olid vaimulikele ja aadlile kuuluvad maad maksuvabad. Kaks esimest seisust avaldasid valju protesti kolmanda seisuse soovide vastu. Üksmeelseile otsuseile ei jõutud ning seisuste esindus saadeti peagi jälle laiali. Nüüd ei kutsunud valitsus generaalseade kokku enam 175 aasta jooksul.

49. joonis. Richelieu.

Richelieu. Prantsuse valitsusajad parasid alles siis, kui Louis XIII esimeseks ministriks sai kardinal Richelieu (1624—1642). Laisk kuningas jättis peaaegu kogu riigi juhtimise töö tema hooleks. Richelieu peapüüdeks oli absolutistliku korra kehtimapanek ja kindlustamine, sest ta arvas absolutismi kasuks tulevat kogu rahvale. Richelieu oli nii vaimulik kui ka mõisnik, kuid oma poliitilises võitluses astus ta välja kiriku ja mõisnikkude huvide vastu, kui riigihuvid seda nõudsid.

Kuigi ta oli auväärset kardinalikohal katoliku kirikus, Richelieu püüdis Prantsusmaal kirikut teha paavsti suhtes iseseisvamaks. Sellepärast ei toetanud ta Kolmekümneaastases sõjas saksa katoliiklasi, vaid protestante, sest nii näis kasulikum Prantsusmaale. Kodumaal aga püüdis ta vähendada protestantide-hugenottide poliitilist tähtsust. Henri IV oli Nantes'i ediktis andnud hugenottide valdusse rea kindlusi, kus nad enesekaitseks võisid pidada garnisone. Hugenottide sõjalise jõu olemasolu tundus Richelieule hädaohtlik. Ta alustas hugenottidega sõda ja vallutas nende kindlused. Kuid oma võidu kasutamisel Richelieu ei sattunud liialdustesse. Kuigi hugenottide sõjavägi kaotati, ometi jäeti neile alles usuvadus.

Samuti nagu hugenottide võimu vähendas ta ka mõisnikkude oma. Ta kaotas ära mõningad ametikohad, mida seni oli täidetud sünniaadliga, laskis maha lõhkuda mõned lossid, kus seni olid pelgu leidnud riigivõimule vastakad senjöörid, ja ei kutsu-

nud enam kokku generaalstaate, kus aadliseisus oli etendanud silmapaistvat osa.

Richelieu ainult ei lammutanud kuningavõimule vaenlikke jõude, vaid lõi ise ka suure ametnikkude võrgu, mis pidi teostama kuninga tahet. Seni provintse valitsenud kubernerid olid talitanud tihti üsna omavoliliselt ja keskvalitsuse soovide vastu. Nende tegevuse üle valvamiseks seatakse nüüd ametisse intendandid. Intendantikohale võeti kuningavõimu ustavaid pooldajaid, enamasti linnakodanikke või väikeaadlikke. Nende võim koha peal oli väga suur. Naljatades nimetati neid hiljemini „Prantsusmaa kolmekümneks kuningaks“. Nad jälgisid kohtu ja poliitsei tegevust, provintsi kaubandust, tööstust ja põllundust. Ka heakorra järele sõjaväes ja rahva meeleolu järele tuli neil valvata. Endiste kõrgemate ametnike ülesanded läksid enam ja enam intendantide kätte üle. Kohtuasutisedki, mida Prantsusmaal nimetati parlamentideks, sattusid valitsuse mõju alla.

Louis XIV. Pärast Louis XIII surma päris Prantsuse trooni ta poeg Louis XIV (1643—1715).

Et ta polnud veel täisealine, siis valitsesid esialgu tema eest eestkostjad. Noor kuningas näis tundvat enam huvi jahi ja muude lõbustuste kui poliitika vastu. Kuninglik nõukogu oli väga hämmastunud, kui Louis lõpuks seletas, et tahab olla „ise oma peaminister“. 36 aastat olid kuningate asemel riiki juhtinud nende esimesed ministrid. Nüüd hakkas kord jälle kuningas ise riigiasju juhtima, ja ta tegi seda küllalt energiliselt ning arukalt.

Louis valitses isiklikult enam kui 50 aastat. Tema valitsusaeg on Euroopa ajaloos tuntud Louis XIV ajana. Mitte ainult Prantsuse, vaid kogu kaasaegse Lääne-Euroopa ajalukku jättis ta sügavaid jälgi. Eriti hiilgav on tema valitsemisaja esimene pool.

50. joonis. Louis XIV.

Louis ajal aina süvenes kuninglik absolutism. Kuningas ei suurendanud oma võimu ainult rahva kasu pärast, vaid enam seepärast, et ta oli oma loomult väga au- ja võimuahne. Louis olevat armastanud korrata fraasi: „Riik, see olen mina.“ Ta uskus riiki kehastuvat endas ja oli sellele veendumusele uhke. Louis arvas, et Jumal, kes seab ametisse kuninga, annab talle ka vajaliku mõistuse valitsemiseks. Seetõttu oli alamate pühaks kohuseks talle alluda. Louis tundis end mingi maise pooljumalana ning nõudis vastavat kohtlemist. Ainult need ministrid ja nõuandjad püsisid

51. joonis. Vaade Versailles' pargist (XVIII sajandi gravüür).

kauemat aega kuninga läheduses, kes tegid näo, nagu tuleksid kõik head kavatsused kuningalt, nagu oleks tema ikka ainus tarkade korralduste põhjus. Muidugi ei olnud lugu tihti kaugeltki nii.

Louis XIV õueelu. Versailles' loss. Tähtsaks vahendiks, mille abil Louis XIV püüdis tõsta oma prestiiži¹, oli ta hiilgav õueelu. Õueelu korraldamine nõudis kuningalt palju aega ja muret, just nagu kõige tähtsamate riigielu küsimuste lahendamine. See-eest muutus aga ka Prantsuse õu kõige toredamaks ja kuulsamaks kogu Euroopas.

Mitte rahul olles Pariisiga, kus oli liiga palju vaeseid ja rahutuid inimesi, Louis ehitas uue kuningliku linnakese Versailles' metsa, Pariisi lähedale. Üle kahekümne aasta olid selle ehitamisel

¹ Prestiiž — mõjukus.

ja korraldamisel ametis 20 000—30 000 töölisi. Versailles'sse ehitati hiiglasuur kuningaloss marmortreppide ja suurte saalidega. Eriti kaunis oli lossi sisemik, mille kaunistamisel olid ametis prantsuse suurimad kunstnikud. Kuningalossi läheduses asusid väiksemad lossid kuninga perekonnaliikmeile, ihukaitseväe-hooned, mitmesugused õukondlaste ja teenijate elamud. Lossi ümbritses suur park, prantsuse aiakunsti suursaavutus. Prantsuse aiastiili iseloomustavad geomeetrilised vormid, teravalt lõigatud puud ja hekid, lillepeenarde küllus, kujukesed, purskkaevud, tiigikesed, kunstlikud koopad ja aiamaajakesed. Kõik on siin surutud kindlaises geomeetrilistesse vormidesse. Inglise aiastiil seevastu püüab järele aimata vaba loodust tema metsade ja aasadega, kus ei valitse selged geomeetrilised jooned.

Versailles'sse kogunes aadlimehi kogu riigist. Kuningas põlnud kitsi tema lähedust otsiva aadli vastu. Neile jagati kõlavaid tiitleid, millega käisid kaasas väga väikesed kohustused, küll aga kõrge tasu. Samuti võidi kuninga läheduses liikudes saada häid kohti sõjaväes või ametiasutistes. Need aadlimehed, kel oli võimalus liikuda kuninga õukonnas, pidasid seda väga suureks auks, nii suureks, et ei osanudki enam õieti kahetseda oma endise võimu kaotust ning muutusid kuninga ustavaiks teenreiks.

Kogu elu keskpunktiks oli Versailles's Louis XIV — „Päikesekuningas“ ise. Kõige igapäevsemad nähtused tema elus, nagu ülestõusmine, magamaheitmine või lõunastamine toimusid suurima tseremoniaalsusega. Ühes ametlikus raamatus võtab kuninga ülestõusmise ja magamaheitmise kord enda alla 50 lehekülge. „Päikesekuninga“ ülestõusmise ja rõivastumise juures viibisid küll printsid ja printsessid ja muud dünastia liikmed, samuti õuejunkrud ja õuedaamid, mitmesugused aadlimehed ja teenrid. Igal juuresolijal olid täita oma kindlad ülesanded. Üks hoidis küünalt, teine ulatas särki, kolmas käterätti jne. Asjaosalised toimetasid seda kõike hoolsalt ning täpsalt, otse kui mingit usutalitust. Kõik, mis Versailles's tehti, sündis kindlaksmääratud viisil, etiketi järgi. Etikett määras kindlaks sõnu, liigutusi ja isegi ilmeid teatavaiks puhkudeks. Kuningas ise esines alati väga viisakalt, aga ka aukartust nõudvalt.

Kuni Louis XIV oli noor, vaheldusid Versailles's teatrietendused ballide, maskipidude ja ballettidega. Kogu elu siin oli üks ainus pidutsemine. Vanaduses, kui Louis sattus

vagatseva proua Maintenon'i mõju alla, vähenesid lõbustused õue juures ning elu muutus ühetoonilisemaks.

Louis XIV mõju prantsuse kultuurisse. Louis XIV toredusearmastus tuli kasuks ehituskunstnikele, raidkunstnikele ja maali-jaile: kuningas andis neile palju hästitasuvaid ülesandeid. Ka kuulsaid selleaegseid prantsuse kirjanikke (nagu näitekirjanikke Corneille'd, Racine'i ja Molière'i) toetas kuningas rahaliselt. Teadlasigi ei unustanud Päikesekuningas. Riigi kulul asutati raamatukogusid, Pariisi tähetorn ja botaanikaaed. Richelieu loodud Prantsuse Akadeemia sai kuninga poolt suurt toetust. Louis oli selle asutise patroon¹ ning avas ikka viimase istungid. Akadeemia hoolitses esijoones selle eest, et prantsuse keele ilu ja stiili puhtust tõuseksid.

Louis XIV aegne õueelu ja prantsuse kultuur mõjustasid sügavalt kogu Euroopa kultuuri ilmet. Teised valitsejad püüdsid järele aimata Versailles' kombeid ja toredust. Enam kui seni huvitusid nüüd nemadki kunstist ja kirjandusest ning pidasid auasjaks neid toetada. Meie praeguses seltskondlikus viisakuses on palju sellist, mis pärineb Louis õukonna peenist kombeist. Diplomaatilises suhtlemises rahvaste vahel muutus prantsuse keel ametlikuks keeleks ladina keele asemel, ja on seda praegugi. Juba enam kui kaks sajandit tagasi sobis ta selleks oma väljenduste peenuse, painduvuse ja täpsuse poolest. Louis ajal muutus Prantsuse Akadeemia tegevuski nii viljakaks, et teised rahvad löid tema eeskujul endile samasuguseid asutisi. Prantsuse kujutavad kunstid², kirjandus, teater ja tants leidsid järeleaimamist paljudes Euroopa riikides. Aga ka Euroopa praegune keedukunst võlgneb palju oskusi ja roaretsepte Päikesekuninga heale köögile. Rõivastuseeskirjade kohta, mis kehtisid Louis õue juures, tunti huvi kogu Pariisis ja mujalgi, kuhu ulatus prantsuse kultuuri mõju. Siitpeale määrabki Pariis muutusi moemaailmas.

1. Kelle ajal pääses Prantsusmaal lõplikult mõjule absolutism? 2. Millal peeti viimane generaalstaadide koosolek enne 175-aastast vaheaega? 3. Mispärast olid generaalstaadid üsna jõuetud? 4. Missugust riigimeest võiks pidada Prantsuse absolutismi tõeliseks rajajaks? 5. Kuidas kärpis Richelieu a) hugenottide, b) aadli ja c) kindralkubernereide võimu? 6. Missuguseid ülesandeid

¹ Patroon — kaitsevanem, kaitseja.

² Kujutavaiks kunsteks nimetatakse raidkunsti, maalikunsti, graafikat ja ehituskunsti.

täitsid intendandid? 7. Missuguseil sajandeil valitses Louis XIV? 8. Missugune oli Louis XIV arvamine kuninga tähtsusest riigis? 9. Kuidas rõhutati õueelus kuninga tähtsust? 10. Mille poolest oli poliitiliselt tähtis Päikese-kuninga hiilgav õueelu? 11. Kuidas mõjus Louis XIV prantsuse kultuurisse? 12. Kui kaua aega ja kui paljude inimestega ehitati Versailles' lossi? 13. Mille poolest erineb prantsuse stiili aed (näit. Versailles' lossi park) inglise stiili aiast? 14. Kuidas mõjustas Louis XIV aegne Prantsusmaa kogu haritud Euroopa kultuurielu?

Valitsemisviis. Louis XIV valitses Prantsusmaad veel bürookraatlikumalt ja tsentraliseeritumalt kui Richelieu. Valitsuse kõrgeimas tipus seisis kuninga s ja tema kõrval p e a k o n t r o l ö r. Peakontrolör tähendas tolleaegsel Prantsusmaal umbes majandus- ja siseministrit. Koos kuningaga otsustasid nad kõik tähtsamad riigiasjad. Valitsuse soove kohtadel teostasid intendandid. Nende võimupiire laiendati veelgi. Aadlisoost kindralkubernerele ei jäänud enam peaaegu mingisuguseid ülesandeid. Seepärast ei tahtnudki nad enam olla provintsis, vaid asusid ühes kaaskondadega kuninga õue juurde, kus elu oli palju lõbusam. Truud intendandid ja neile alluvad ametnikud täitsid kuninga korraldusi kogu riigis. Vahel segas valitsus oma määrustega kodanikkude elu piasiasjadesse. Selleks, et kindlad seisuslikud vaheseinad säiliks ja oleksid silmanähtavad, valitsus määras kindlaks, kes tohtis kanda kuldressidega ülikonda, kes mitte, kes võis osta praetud linde, kes ainult tooreid jms.

Selle eest, et riigis ei tekiks kuningale suurt opositsiooni, hoolitses arvukas salapolitseid. Poliitilisi kurjategijaid koheldi karmilt, ilma avaliku kohtuotsuseta, lihtsalt kuninga käskkirjaga mõisteti neid vangi määramatuks ajaks. Vahel unustatigi nad sinna meelega või kogemata kogu eluajaks. Vali t s e n s u u r valvas selle järele, et ajakirjandus ei saaks avaldada valitsusevaenlikke mõtteid. Seepärast lasksid vabameelsed ajakirjanikud välismaal (näit. Hollandis) trükkida oma artikleid, pilkekirjutisi ja karikatuure ning toime-tasid neid salakaubana üle piiri.

Colbert'i majanduspoliitika. Merkantilism. Louis XIV omas mitut üsna tarka nõuandjat. Kõige silmapaistvam neist oli peakontrolör Colbert. Colbert püüdis Prantsuse majanduselu korraldada merkantilistlikus vaimus. Merkantilistid arvasid, et riigi rikkus seisneb enne kõike kallismetallide omamises. Seepärast peaks valitsus püüdma, et võimalikult palju kulda ja hõbedat voolaks riiki ja jääks sinna püsima. Kõigiti tuleks elustada väljavedu ja piirata sissevedu. Et midagi oleks välja vedada, selleks

tuli merkantilistide arvates arendada tööstust. Sisseveo vähendamiseks oli vaja hankida asumaid, kust võiks saada tooraineid, ilma et nende eest makstav raha läheks riigist välja.

Prantsuse majanduselu tõstmiseks astus Colbert energilisi samme. Ta pani kehtima kõrged sisseveotollid, nii et väliskaubad muutusid nii kalliks, et neid ei tahetud enam osta. Prantsuse tööstuse elustamiseks kutsus ta välismaalt osavaid meistreid, õhutas kapitaliste manufaktuure¹ asutama ja andis vaeseile ettevõtjatele valitsuse poolt laenu. Selleks, et kaubad oleksid maitsekad ja

52. joonis. Colbert.

soliidsed, valitsus avaldas mitmesuguseid eeskirju kaupade valmistamise kohta. Vahel olid need ettekirjutised üsnäviklased. Igale riideliigile näit. määrati kindlaks kanga pikkus, laius, lõngade värvus ja kaal. Reeglite rikkumist karistati rängalt.

Colberti hool andis Prantsuse tööstuses häid tulemusi. Lühikese ajaga tõusis Prantsusmaa maailma esimeseks maaks luksus- ja moekaupade tootmises. Prantsuse kalev, vaibad ja gobeläänid, mitmesugused siidtooted, pesu, kindad ja pitsid leidsid kõikjal ostjaid. Pitse ei vajanud sel ajal ainult daamid, vaid suuri hulgi

ka härrad oma rõivastise juurde. Ohvitserid näit. ei kandnud pitse ainult kuuekaelustel ja varrukail, vaid isegi mõõgapideme küljes. Kuulsaks muutusid ka prantsuse metalli- ja klaasisaadused, mööblid, kullasepatööd, portselan, lõhnaõlid, seebid ja puudrid.

Nagu tööstuse, nii tegi Colbert ka Prantsuse kaubanduse kasuks mõndagi. Tema ajal ehitati palju maanteid ja kanaleid. Viimaseist on tähtsamad Orléans'i kanal, mis ühendab Seine'i Loire'iga, ja Lõuna kanal Vahemere ja Garonne'i vahel. Tollipiirid

¹ Manufaktuur on tööstuslik käitis, mis erineb vabrikust seepoolest, et kaupu siin valmistatakse peamiselt käsitsi.

üksikute maakondade vahel hävitati. Väliskaubanduse tõstmiseks seadis Colbert korda sadamaid ja toetas laevaehitust preemiatega. Asumaadega kauplemiseks loodi tema algatusel Ida-India ja Lääne-India kaubaseltsid. Nüüd hakati Prantsusmaal tõsisemalt mõtlema asumaade hankimisele. Põhja-Ameerikas läksid prantslaste kätte suured maa-alad. Kanadas laiendati prantslaste võimu. Mississipi jõe kaunis orus tekkis uus asumaad, mis kuninga auks sai endale nimeks Louisiana. Prantsuse asumaiks muutusid paljud muudki maa-alad, nagu Floriida, Lääne-Haiti, Cayenne, Madagaskar ja üksikud osad Bengalist.

Prantsusmaa merkantilistlikku poliitikat püüdsid jäljendada XVII ja XVIII s. ka mitmed teised Euroopa riigid.

Louis XIV kirikupoliitika. Louis XIV absolutistlikud ideed andsid suuna ka ta kirikupoliitikale. Päikesekuningale tundus auhaavamisena, et sajad tuhanded kodanikud eelistasid oma ketserlikku usku kuninga usule. Riigi ühtluse pärast soovis ta Prantsusmaale ühte ainust, kuningale kuulekat kirikut. Seepärast manitses ta hugenotte katoliku usku astuma. Kui see soov ei avaldanud mõju, hakkas kuningas hugenotte jälitama. A. 1685 tühistati Nantes'i edikt. Hugennottide palvelad ja kirikud suleti või koguni lammutati, nende vaimesed juhid kihutati maalt välja. Selle tagajärjel rändas umbes pool miljonit kalvinisti maalt välja. Väljarändajate seas oli palju erioskustega inimesi, seepärast võeti neid hea meelega naabermaadel vastu. Sealgi hakkas nüüd enam ja enam arenema tööstus.

Louis XIV sõdu ja nende tagajärgi. Auahne Louis XIV ei tahtnud mitte ainult kodumaal, vaid kogu Euroopa poliitilises elus etendada otsustavat osa. Ta ihkas endale sellist suurt võimu, mida uue aja algul olid omanud Habsburgid. Seepärast pidas ta palju sõdu. Kahes oma esimeses sõjas (XVII s. kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail) Louis püüdis vallutada Hispaanialt Belgia t. Kuid teised Lääne-Euroopa riigid liitusid Belgia kaitseks ning prantslaste püüe nurjus. Eriti südi oli vastupanu organiseerimise väike Holland. Louis vihkas seda vabariiki kui Prantsusmaa majanduslikku võistlejat ja suure trükivabadusega maad, kust Päikesekuninga riik ujutati üle igasuguse põrandaaluse kirjandusega. Louis algas sõda Hollandiga. Ta väed tungisid kuni Amsterdami. Siis aga avasid hollandlased rannatammid, ja Päikesekuninga edasitung takerdus.

Louis kolmanda sõja ajendiks oli Päikesekuninga püüd suurendada oma maid nõrga Saksamaa arvel. Jällegi tekkis Euroopa tasakaalu säilitamiseks suur koalitsioon, ja kulukas sõda lõppes Louis'le võrdlemisi väikeste saavutistega — ta võis endale pidada Strassburgi ja mõned teised okupeeritud linnad riigi idapiiril.

Oma neljandas sõjas, nn. Hispaania pärilussõjas (1701—1714) Louis kaotas koguni mõned maa-alad. Hispaania pärlussõda tekkis asjaolust, et Hispaanias suri lasteta viimne Habsburgide soost valitseja. Oma testamendis oli ta lubanud trooni Louis XIV pojapojale. Euroopa riigid kartsid, et Hispaania muutub nüüd Prantsusmaa provintsiks. Seega oleks raskelt rikutud Euroopa poliitilist tasakaalu. Inglismaa, Holland, Püha Rooma riik ja veel mõned muud maad ühinesid koalitsiooniks Prantsusmaa vastu. Koalitsioon lõi prantslasi maal ja merel. 1713. ja 1714. aastail tegi Prantsusmaa Utrechti ja Rastatti koalitsiooniliikmetega rahu. Louis pojapoeg sai küll Hispaania kuningaks, kuid tingimusel, et tulevikus ei või Prantsuse ja Hispaania troonilgi kuuluda ühele ja samale isikule. Prantsusmaa pidi loovutama Ingismaale suure osa oma asumaist Põhja-Ameerikas, Hispaania pidi andma Austriale Belgia ja oma maa-alad Itaalias (Napoli ja Milaano).

Hispaania pärilussõjast tuli Prantsusmaa välja majanduslikult väga kurnatuna. Kõik need tulud, mida riik sai edenevast tööstusest ja kaubandusest, olid kulunud kasutuile sõdadele. Kodanikkude keskel hakkas kasvama opositsioon kuninga vastu, kes neid maksudega koormas ja kes oli röövinud neilt kõik võimalused mõjustada poliitikat.

Euroopa poliitikas leidis Louis sõdade ajal korduvalt rakendamist poliitilise tasakaalu mõtte. Selle mõtte alusel organiseeriti koalitsioone, sõlmiti rahu. Ususõdade ajastul oli vahel pisut tagaplaanile jäänud poliitilise tasakaalu printsiip, nüüd aga hakkab ta jälle otsustavalt juhtima Euroopa riikide välispoliitikat.

1. Iseloomustage Louis XIV valitsemisviisi! 2. Kas tungis vahel Louis valitsus liiga kaugele kodanikkude eraellu? Milles see näit. avaldus? 3. Kuidas suhtuti Päikesekuninga ajal poliitilistesse süüdlastesse? 4. Kuidas hüüdis opositsiooniline ajakirjandus mööda teravast tsensuurist Prantsusmaal? 5. Milles arvasid merkantilistid peituvat riigi rikkuse? 6. Missugune oli merkantilistide tollipoliitika? 7. Mispärast rõhutasid merkantilistid asumaade tähtsust? 8. Mida tegi Colbert Prantsuse a) tööstuse, b) kaubanduse ja c) laevanduse edendamiseks? 9. Kas läks Colbert oma korraldustega tööstuse alal vahel väiklus-

tesse? Kui jaa, milles need avaldusid? 10. Kuidas suhtus Louis XIV hugenottidesse? 11. Mispärast pidas Louis XIV palju sõdu? 12. Kas Louis XIV saavutas sõdades oma sihi või ei, ja mispärast ta saavutas või ei saavutanud? 13. Missugune Euroopa riik oli eriti hoolas organiseerima Louis XIV vastaseid? 14. Mispärast tekkis Hispaania pärilussõda? 15. Missugused riigid olid Prantsusmaa vastasteks selles sõjas? 16. Missuguseid maid ja kellele loovutasid Prantsusmaa ja Hispaania sõja lõppedes?

3. Inglismaal ei õnnestu absoluutse monarhia sisseseadmine.

Esimesed Stuart'id ja nende poliitilised püüded. Kui kuninganna Elisabeth 70-aastasena suri, päris Inglise trooni Šoti kuninga soost James I (1603—1625), kui kadunud kuninganna lähim sugulane. James I oli Elisabethi võistleja Mary Stuarti poeg ja juba sellepärast suhtusid inglased temasse teatava umbusaldusega. Stuartite troonile tulekuga läksid Inglismaa ja Šotimaa ühise valitseja alla.

Stuartid tahtsid ka Inglismaal kehtima panna absolutistlikku korda. Nad väitsid, et kuningad on Jumala asendajad maa peal, et parlamendile on kuningad jaganud õigusi vabatahtlikult ja võivad neid ikka ja ikka jälle tagasi võtta. Nad püüdsid ilma parlamendi arvamust küsimata omapead ajada tähtsaid riigiasju. Nii rikkusid nad Inglismaal kindlaks kujunenud riiklikku põhikorda.

Sellised absolutismipüüded käisid risti vastu inglise jõuka keskikihi — linnakodanike ja väikeaadli huvidele ning seepärast oli Stuartite vahekord alamkojaga, nende kihtide esindusega, kestvalt halb. Suurt hulka kodanikke ei rahuldanud ka Stuartite usupoliitika. Stuartid toetasid seda voolu riigikirikus, mis püüdis anglikaani kirikut muuta sarnasemaks katoliiklikuga, ja seepärast ei leppinud nendega paljud, kes soovisid lähenemist puritaanidele. Paljud puritaanid, kelledele ei meeldinud Stuartite usupoliitika, lahkusid maaalt. Sel ajal kui Euroopa mandril möllas hirmus Kolmekümneaastane sõda, sõitis tähelepanu äratamata esimene puritaanidest väljarändajate salk „Mailille“-nimelisel laeval Põhja-Ameerikasse, otsides kaugelt maalt uut kodu (1620). Nende väljarändajate järglased löid kord hiljemini vaba Ameerika.

Charles I (1625—1649) suhted parlamendiga tema valitsuse algul. Jamesi poja Charles I ajal puhkesid kuninga ja parlamendi vahel rasked tülid, mis lõpuks viisid kauakestvale kodusõjale.

Juba oma valitsusaja algul sattus kuningas parlamendiga vastuollu. Charles I pidas sõdu nii Hispaania kui ka Prantsusmaaga, sõdu, mis nõudsid palju raha, kuid ei andnud soovitud tagajärgi. Sõjapidamiseks vajaliku raha saamiseks kutsus Charles parlamendi kokku. Parlament nõudis temalt erilise õigustekirja (*Petition of Right*) kinnitamist. Siin lubas kuningas muu seas, et ta ei nõua makse parlamendi nõusolekuta, ei vangista kedagi omavoliliselt ja ei anna sõjakohtu kätte kodanikke. Suures rahahädas kin-

nititas kuningas õigustekirja (1628) ning nüüd lubas parlament kuningale uusi makse. Kuid neist ei piisanud Charlesile. Uuesti hakkas ta omavoliliselt makse nõudma ja kui vahekord parlamendiga teravaks muutus, saatis parlamendi laiali.

Parlamendita valitsus (1628—1640). Charles ei kutsunud parlamenti enam 11 aastaks jooksul kokku, püüdes valitseda ilma rahvaesinduseta kui absoluutne monarh. Ta võttis omavoliliselt edasi neid makse, mida parlament oli lubanud ainult piiratud ajaks, ja püüdis elustada vana, ammunenud maksu, nn. laeva-

53. joonis. Charles I.

raha. Laevaraha olid rannikuelanikud maksnud palju sajandeid tagasi, kui oli vaja luua laevastikku maa kaitseks normannide vastu. Seega oli maks pärit ajast, millal polnud veel parlamenti, ja kuningas arvas, et ta tohib seda nõuda ilma õigustekirja rikkumata. Maks oli väike ning selle tasumine poleks teinud peaaegu kellelegi raskusi, kuid inglasi vihastas kuninga omavoli.

Ei saa ütelda, et kuningas oleks kasutanud mitteseaduslikul teel saadud rahasummasid halvasti. Ta saatis mõndagi korda maa hüvanaguks, edendades nii majanduselu kui ka vaimset kultuuri. Tema algatusel ja õhutusel ehitati teid, kuivendati rabasid ja tehti uudispõlde. Iirimaal aitas valitsus kaasa linase riide töös-

tuse tekkimisele. Vaimuelugi edendas Charles mitmeti. Ta toetas Oxfordi ülikooli raamatukogude loomisel, andis tööd kuulsaile maalikunstnikele ja pidas lugu teatrist.

Kuninga õukonnas armastati väga näitekunsti. Isegi kuninganna mängis kaasa. Seni olid inglise teatris mehed mänginud ka naiste osi. Nüüd aga tulid naisedki lavale. Sellises uuenduses nägid puritaanid kohutavat kõlbluse langust. Charles astus välja ka muude süütute lõbustuste eest, muu seas ka spordi kaitseks. Noil ajal nõudsid inglise puritaanid enam ja enam, et pühapäeviti oleksid kõik ilmlikud lõbustused keelatud, sest nende harrastamine olevat patt. Kuid Charles käskis anglikaani kiriku vaimulikke soovitada kantsleist ka pühapäevaks sellist ajaviidet, nagu tantsu, märkilaskmist, maadlemist jms.

Saatuslikuks kuninga valitsusele muutus ta usupoliitika. Charlesi sõber, peapiiskop Laud püüdis muuta anglikaani kirikut aina sarnasemaks katoliku kirikuga. Seega tekitas ta Inglismaal suurt pahameelt. Veel suurem oli aga rahva viha Šotimaal, kui kuningas Laudi soovitusel tahtis seal presbüterliku kiriku asemele kindlustada anglikaani kirikut. Šotlased tõstsid kuninga vastu mässu. Charles, kel sõjaks puudusid raha ja avaliku arvamuse toetus, pidi jälle parlamendi kokku kutsuma (1640).

Pikk parlament. Uus parlament jäi kokku 12 aastaks; seepärast nimetataksegi seda parlamenti „pikaks parlamendiks“. Parlament esitas kuningale rea nõudmisi ja Charles oli sunnitud neid täitma. Ta lubas kaotada laevamaksu, parlamenti tulevikus sagedamini kokku kutsuda ja ainult tema enda nõusolekul laiali saata. Mõned kuninga lähemad kaastöölised, nende seas ka peapiiskop Laud, anti kohtu alla ja mõisteti surma. Vastu tahtmist kirjutas kuningas alla oma seniste kaastööliste surmaotsusele.

Eriti teravaks läks kuninga ja parlamendi vahekord 1641. a., kui Iirimaaal puhkes mäss inglaste valitsuse vastu. Parlament ei usaldanud hästi kuningat ega andnud sõjaväe ülemjuhatus tema kätte, sest võis karta, et Charles pöörab relvastatud jõud parlamendi enda vastu. Peale muu nõudis parlamendiliikmete enamik samal aastal, et anglikaani kirikule antaks demokraatlik korraldus, nii et seda juhiks edaspidi sinod. Charlesi arvates parlament püüdis seadusevastaselt piirata tema võimu, seepärast ta otsustas opositsiooni juhid kohtu alla anda. Kuid parlament ei andnud neid välja. Meeleolu Londonis muutus väga vaenlikuks kuningale. Hakati koguni looma väeosa parlamendi kaitseks. Kuningas otsustas nüüd lahkuda vastakast Londonist.

Kodusõja algus (1642—45). Varsti pärast kuninga lahkumist pealinnast puhkes kodusõda kuninga ja parlamendi vahel. Charles kogus enda ümber aadlimehi ja anglikaani kiriku pooldajaid. Parlamenti toetasid kaubandusega ja tööstusega tegelevad keskkihid ja väiksem osa aadlist, eriti need, kes olid rikastunud kirikumaade sekulariseerimise läbi. Oma usuliselt kuuluvuselt olid parlamendi toetajad puritaanid. Kuninga pooldajaid hüüti ses kodusõjas „kavalerideks“, parlamendi toetajaid aga „pügipeadeks“. Puritaanid, kes pidasid patuks maailma ilu, kandsid nimelt lühikesi juukseid ja ei sallinud lokkimist.

54. joonis. O. Cromwell.

Kahel esimesel aastal olid kuninga väed võidukad, kuid siis kaldus sõjaõnn parlamendi poole. Parlamendi eduks aitasid mitmesugused asjaolud kaasa. Kõigepealt oli parlamendil rohkem raha sõjapidamiseks. Töösturid ja kaupmehed maksid meelsasti parlamendile makse, tegid laene ja annetusi. Üks mõisnik, kes oli kuningaga protsessinud 20-šillingilise laevaraha pärast, laenas lahkesti parlamendile 1000 naelsterlingit. Ka oli parlamendi vägedes sõdimisvaimustus suurem.

Eriti aitasid parlamendi võiduks kaasa äärmised puritaanid, nn. independentid. Kuna mõõdukad puritaanid nõudsid Inglismaale presbüterlikku riigikirikut, independentid ei tunnustanud üldse riigikirikut, vaid nõudsid igale kogudusele täielikku iseseisvust ja usuvabadust. Nagu anabaptistid arvasid nad, et pole vaja erilist õpetajateklassi, sest iga koguduseliiget võib valgustada Jumalalavaim, nii et ta kõljab jutlustama. Parlamendi väejuhtidest oli kõige kuulsam Oliver Cromwell. Cromwell, kes vihkas väga Charles I-st, organiseeris omal kulul väesalga, kuhu värvas eriti palju independente. Oma sõdureile tegi ta selgeks, et võitlus kuninga võimu vastu on Jumalale meelepärane. Seepärast pidasid Cromwelli sõdurid end „Jumala rahvaks“, arvasid end võitlevat Kristuse enda eest ja sõdisid suure vaimustusega. Kuninga väed said mitmes lahingus lüüa. Charles põgenes šotlaste juurde, lootes neilt

suuremeelset kaitset. Kuid 400 000 naelsterlingi eest andsid šotlased oma kuninga parlamendile välja.

Sabaparlament. Kuninga hukkamine (1649). Vaheajal oli parlament muutnud anglikaani kiriku presbüterlikuks. Piiskoppide ja kuninga asemel sai uues kirikus tähtsamaks võimaks *synod*. Pildid, kujud ja orelid eemaldati jumalakojust kui kristliku lihtsusega sobimatu toredus, värvilised mosaiikaknad peksti puruks. Nii nagu varemini anglikaani kirik, nii muutus ka presbüterlik kirik üsna sallimatuks. Independentid tunnistati „pühaduseteotajateks“.

Independentlik sõjavägi aga nõudis täielikku *usu vabadust* ja kuninga hukkamist, parlament seevastu aga püüdis saavutada *kokkulepet* vangistatud monarhiga. Nähes, et parlament tahab Charles I-le alles jätta trooni, tungisid Cromwelli väed Londoni ja ajasid parlamendist minema need *saadikud*, kes soovisid kokkulepet kuningaga. Sel viisil „puhastatud“ parlamenti hakati hüüdma „sabaparlamentiks“. Parlamendi poolt moodustati eriline *kohtus*, kes mõistis Charles I kui „türanni, äraandja, mässaja ja isamaa vaenlase“ surma. Charles jäi lõpuni truuks arvamusele, et ta on Jumalast kutsutud valitsema ja ei allu ühelegi kohtule. 30. jaanuaril 1649. a. sammus ta väga rahulikult paleest, kus teda vangis hoiti, tapalavale. Sel päeval laskis esmakordselt üks suveräänne rahvas surma mõista monarhi, kes oli valesti aru saanud oma ülesandeist ja võimupiiridest moodses riigis.

Cromwelli valitsus. Pärast kuninga hukkamist kuulutati Inglismaa *vabariigiks*. Riiki pidid valitsema sabaparlament ja riiginõukogu. Kuid tegelikult läks võim Inglismaal diktaator *Oliver Cromwelli* kätte, kelle seljataga seisid teda toetavad sõjaväed. Cromwellil tulid maha suruda mässud Šotis ja Inglismaal. Ta tegi seda suure karmusega. Eriti palju kannatas Iirimaa. Cromwell valas siin väga palju verd ja konfiskeeris umbes poole kõigist iirlaste maadest. Inglise laevanduse tõstmiseks pandi kehtima *merisõidu-akt*. Viimane lubas välismaa kaupu Inglismaale tuua ainult Inglise laevadel või nende maade laevadel, kust need kaubad pärit. Selline seadus oli eriti kahjulik *Hollandile*, kus paljud laevurid leidsid teenistust just transiitkaubanduses.

Inglise poliitilist elu korraldas Cromwell üsna omapead. Parlamendil oli ainult siis võimalik kaasa rääkida, kui ta arvestas sõjaväe diktaatori soove. Peagi kihutati parlament laiali. Sõja-

väe juhid koostasid uue põhiseaduse, mille järgi täidesaatev võim läks Cromwelli kui protektori kätte. Parlamendile ei jäänud enam peaaegu mingit võimu. Inglismaad nimetati küll vabariigiks, kuid tegelikult valitses Cromwell palju iseseisvamalt, kui Stuartid seda iial olid teinud.

Stuartite taastamine (1660. a.) ja teine Inglise revolutsioon (1688). Kui Cromwell suri, sai protektoriks tema poeg Richard, nii nagu Oliver Cromwell oli soovinud. Kuid Richard ei leidnud toetust ei sõjaväelt ega parlamendilt ja loobus seepärast valitsemast. Ajutiselt läks kogu võim sõjaväe kätte. Maal kasvas rahulolematuus ja süvenes korralagedus. Sellele tegi lõpu kindral Monck, kes tuli oma vägedega Šotimaalt ja kutsus uuesti parlamenti kokku. Viimane otsustas kuningriigi jälle jalule seada ja valitsema kutsuda Charles I poja Charles II (1660. a.).

Parlament kuulutas nüüd uuesti anglikaani kiriku riigikirikuks. Kõikidele teistele kirikutele keelati jumalateenistused ning nende liikmeid ei võetud riigiteenistusse. Seepärast lahkus suur osa inglise aadlit presbüterlikust kirikust.

Charles II ja tema järglane Inglise troonil James II polnud õppinud Charles I traagilisest saatusest. Nad hakkasid uuesti püüdma absolutistlikku korda. Veel sügavamaks muutus lõhe Stuartite ja inglise rahva enamiku vahel siis, kui kuningad hakkasid soodustama katoliiku usku.

Kui James II tahtis anda usuvabaduse katoliiklastele ja independentidele, kasvas kogu maal ärevus suureks. Isegi independentid polnud kuninga sammuga — nad tahtsid pigem olla usuvabaduseta kui et omada seda koos katoliiklastega. Nii suur oli põlgus katoliiklaste vastu Inglismaal. Ka ei oldud kuninga välispoliitikaga koguni rahul.

Tundes, et rahvas seisab nende seljataga, pöördus osa riigitegelasi Hollandi vabariigi valitseja Oranje Wilhelmi poole, kes oli abielus Jamesi vanema tütreaga, paludes teda tulla Inglismaale ja vabastada riik seaduslikust, kuid sobimatust kuningast.

Kui Wilhelm maabus, läks sõjavägi tema poole üle. Wilhelm, kes ei tahtnud oma äia surma, aitas James II põgenema (a. 1688). William III nime all sai troonile uus kuningas. Enne seda pidi kuningas alla kirjutama õigusdeklaratsioonile. Selles kuningas kinnitas kõik varemini parlamendile ja Inglise kodanikele antud õigused ning lisandas neile mõningaid uusi.

Nii lõppes kuninga ja parlamendi vaheline võitlus Inglismaal viimase võiduga.

1. Missugune suguvõsa pääses Inglismaal valitsema pärast Tudoreid? 2. Missuguste poliitiliste ja usuliste püüete pärast sattusid Stuartid vastuollu Inglise parlamendi ja keskkihtidega? 3. Mispärast lahkusid nad kodumaalt? 4. Mispärast kinnitas Charles I „õigustekirja“? Millal? Mida lubati sellega? 5. Missuguseid riiklikult tulusaid samme astus Charles I parlamendita valitsuse ajal? 6. Mispärast pidi Charles I lõpuks siiski parlamendi kokku kutsuma? 7. Millal tuli kokku „pikk parlament“? 8. Missuguseid järeleandmisi tegi kuningas „pikale parlamendile“? 9. Millest tekkis avalik vaen parlamendi ja Charles I vahel? 10. Kelle kasuks lõppes kuninga ja parlamendi vaheline kodusõda? 11. Missugune väejuht oli eriti silmapaistev parlamendi vägedes? 12. Kes olid independendid? 13. Kelle survele hukkas parlament kuninga? Millal see oli? 14. Kes valitses tegelikult Inglise vabariiki? 15. Kes pääsesid Inglismaal valitsema pärast Cromwelli surma? 16. Mispärast sattusid Stuartid uuesti parlamendiga vastuollu? 17. Millega lõppes parlamendi ja Stuartite vaheline võitlus?

4. Absolutism Venemaal.

Joann IV (1547—84) kui julm tsaar. Nagu Lääne-Euroopale, nii ei jäänud absolutism võõraks ka Venemaale. Monarhid võisid siin isegi talitada palju omavolilisemalt ja tujukamalt ja nende piiramatute võimude ajad kestsid kauemini kui Lääne-Euroopas. Juba XVI s. keskpaiku näeme Venemaal piiramatut tsaarivõimu ning alles XX s. algul õnnestub siin esimene katse piirata keisrivõimu rahvaesinduse kaudu. Mitmes Lääne-Euroopa riigis aga oli juba XVIII s. lõpul või XIX s. algul rahvaesindus saavutanud suure kaalu poliitilises elus.

Üks omavolilisemaid ja tuntumaid Vene piiramatuid ainuvalitsejaid on tsaar Joann IV Julm. Tema valitsuse aeg näitab kujukalt, kui kaugemale võib absoluutne monarh minna oma võimude kurnutamises. Kui Joann IV isa suri, oli Joann veel väike laps ning tema asemel valitsesid bojaarid. Bojaarid võitlesid omavahel võimude pärast. Seejuures ei kohkunud nad kõige hirksamaid tegusid sooritamast. Nad tapsid üksteist, aga ka Joanni kaks onu ja ema langesid nende võimuhimu ohvriks. Noort tsaari hellitati vahel üleliia, samas aga unustati ta nii ära, et ta sõna tõsisel mõttes nälgis. Keegi bojaarest ei armastanud teda tõsiselt. Seepärast muutus tsaar väga usaldamatuks kõigi inimeste vastu.

Kui Joann sai 17-aastaseks, laskis ta end pühalikult tsaariks kroonida. Senised Venemaa valitsejad olid leppinud suurvürsti tiitliga. Joann aga tundis end küllalt võimsa olevat, et nimetada end tsaariks. Mida kauem Joann valitses, seda suuremaks muutus ta pahameel bojaaride vastu. Lõpuks suhtus ta nendesse otse hullu-

55. joonis. Joann Julm Pihkvas. Pärimuse järgi kohanud tsaari üks nõdrameelne, näidanud talle verist lihatompu ja hurjutanud verejanu pärast.

meelse vihaga. Paljud oma head nõuandjad laskis ta surmata, teised põgenesid maalt. Endakaitseks asutas tsaar suure ihukaitseväe, mille liikmeid hüüti opritšnikuteks. Nad töötasid elada ainult tsaarile ning loobusid sõpradest ja omakseist. Juba nende välimus oli hirmuäratav. Mustis univormes ratsutasid nad mustadel hobustel. Nende sadula küljes rippusid koerapea ja luud märgiks, et nad tsaari vaenlasi hammustavad ja luuaga maalt välja kihutavad.

Kolmesajast kõige metsikumast opritšnikust moodustas tsaar otse kui mingi mungaordu ning kuulutas enda nende abtikks. Vara hommikul helistas tsaar kelli, et kutsuda opritšnikuid palvele, ja lõunasöögil luges ta ette vaimuliku

sisuga raamatuist. Jumalateenistuse ajal kummardus põlvitav tsaar tihti nii sügavasti Jumalale ette, et löi lauba vastu põrandat veriseks. Kuid sama vagur valitseja korraldas koos oma opritšnikutega kõige metsikumaid prassinguid ning oli väga õnnelik, vaadates inimeste kannatusi piinakambris. Vahel sõitis Joann opritšni-

kute eesotsas rüüstama mõne bojaari mõisa. Sageli ei jäetud seal ühtki hinge ellu. Mitte ainult inimesi ei tapetud, vaid isegi koduloomi. Kalatiigid lasti kuivaks ja viljapuud raiuti maha.

Tsaari haiglane viha ei pöördunud ainult bojaaride vastu, vaid selle all kannatasid rängalt ka Tveri, Novgorodi ja Pihkva linnad. Need linnad olid tsaari vanaisa Joann III ajal olnud tõrksad alistuma Moskva suurvürstiriigile. Nüüd otsustas Joann neid selle vana patu pärast karistada.

Ootamatult tungis ta oma opritšnikutega Tveri, tappis elanikud ja põletas linna. Siis tuli järg Novgorodi kätte. Umbes 30 000 inimest, täisealisi ja lapsi, mehi ja naisi, kägistati või visati Volhovi jõkke. Armulikum oli tsaar Pihkvas.

Miks ei tõstnud venelased julmade tsaaride vastu mässu? Vaatamata sellistele julmustele ei tõstnud vene rahvas tsaari vastu mässu. Tsaari isik oli venelastele liigapühane. Moskvalased tarvitasid väga sageli kõnekäändu: „Seda teavad ainult Jumal ja suurvürst.“ Suurvürsti või tsaari tahte alistumist peeti otse käsuks. Tsaari armus nähti Jumala armu, tsaari vihas Jumala karistust rahva pattude pärast. Lugupidamine tsaarist olevat olnud isegi nii suur, et üks bojaar, keda Joann IV laskis tulba otsa ajades hukata, surres palunud tsaarile Jumala õnnistust.

Joann IV hävitab bojaaride võimu. Joann IV püüdis valitseda omapead absoluutne monarh. Vürstisoost bojaaride tähtsust püüdis ta kõigiti vähendada. Ta võttis neilt ära suured maa-alad Kesk-Venemaal ja andis neile uusi maid riigi ääremail. Umbes 12 000 mõisnikku vahetasid nii elukohti. Uutes asukohtades kaotasid mõisnikud sidemed oma seniste naabritega ja talupoegadega, kes oma härradest olid lugu pidanud. Neil puudus igasugune tugevam toetus tsaari vastu. Suurte bojaaride võimu murdmine ei teinud Joann IV ajal enam tsaarile raskusi. Sellest ajast, kui Vene vürstiriigid olid kaotanud oma iseseisvuse, täiesti alistudes Moskvale, vanade vürstide järeletulijail polnud ühtki kindlust, kus nad oleksid võinud tsaarile vastu astuda.

Joann IV välispoliitika. Joann IV välispoliitika oli suunatud Vene riigi piiride kindlustamisele ja laiendamisele. Tema ajal vallutati Kaasani ja Astrahani tatarlaste riigid ja suur osa Siberist. Ka Vana-Liivimaad püüdis tsaar Joann Moskvale alistada, et Läänemere kaudu astuda kaubavahetusse Lääne-Eu-

roopa maadega. Kuid seks otstarbeks orduriigiga ja Poola ja Rootsi peetud sõjad ei andnud soovitud tagajärgi.

Segadusteaeeg. Joann IV järglase surmale järgnevat ajastut kuni Romanovite trooniletulekuni nimetatakse Vene ajaloos segadusteajastuks. Joann IV poeg oli valitsejana saamatu; kui ta suri, lõppes temaga ka valitsev dünastia. Vene trooni pärast tekkisid kauakestvad kodusõjad, milledest isegi välisriigid Poola ja Rootsi osa võtsid. Kumbki püüdis Vene troonile asetada endale meelepärast kandidaati.

Koos jesuiitide orduga, kes unistas Venemaa katoliseerimisest, toetas Poola kuningas üht troonikandidaati, kes ütles enda olevat tsaar Joann IV poja Dimitri. Kui see „Vale-Dimitri“ troonilt tõugati ja tapeti, siis lasksid poolakad oma kroonprints Moskvas valitseda. Ühele teisele troonikandidaadile saatis Rootsi kuningas abiks oma sõjaväe. Alles 1613. a., kui Vene tsaariks sai 17-aastane Mihhail Romanov, lõppesid kauakestnud kodusõjad ning kõik venelased hakkasid toetama uut tsaari.

56. joonis. Mihhail Romanov.

Esimesed Romanovid suurendavad tsaari võimu. Talupojad langevad pärisorjusesse. Joann IV surma järel oli Venemaal segastel aegadel korraks tõusnud seisuste võim. Kuid Romanovid seavad jalule täieliku absolutismi. Venemaalgi olid oma seisuste esindused, nn. maakogud, millede otsused segaduste ajal olid olnud päris kaaluvad. Nüüd ei arvesta aga tsaarid enam maakogude otsuseid, vaid ajavad asju omapead. Sealjuures ei leia nad maa iseteadvamalt seisuselt, aadlilt, mingit vastupanu. See on ka küllalt loomulik, sest Romanovid arvestasid väga aadli majanduslikke huve. Selleks, et mõis saaks taludelt vajaliku teo ja andamid, kinnistati talupojad maa külge (1649. a. seadusega). Koormisi olid talupojad mõisa vastu kandnud juba mitu sajandit, sest maad ei loetud mitte talupoegade, vaid mõisniku, kiriku või tsaari omaks. Kuid talupojal oli võimalus liikuda ühest kohast teise, otsides paremaid elutingimusi. Nüüd kaovad need võimalused ning vene rahvas langeb sügavasse pärisorjusesse, kust ta vabaneb alles 1861. a.

Teise Romanovite soost tsaari Aleksei ajal oli keskviim muutunud juba nii tugevaks, et valitsus julges muutma hakata kirikukombeid, mida venelaste arvates tuli täita väga tõsiselt ja täpsalt. Arvati, et inimeste igavene õndsus oleneb näit. sellest, et risti ette löödaks kahe sõrmega, mitte aga kolmega, et kiriklikud rongkäigud liiguksid päripäeva, mitte vastupäeva, jne. XVII s. keskpaiku muutis patriarh Nikon mitmesuguseid kirikukombeid, näit. tegi korralduse, et risti löödaks ette kolme sõrmega ja vaimulikud rongkäigud liiguksid vastupäeva. Samuti laskis ta parandada vigaselt tõlgitud kirikuraamatuid. Kuigi kirikukommetes teostatud uuendused tunduvad meile väga tühised, nõudsid kõrgemad vaimulikud ja valitsus nende täitmist suure valjusega. Kõik vana-dest kommetest kinnipidajad kuulutati kirikupõlu alla. Neid kui ketsereid peksti, peeti vangis, põletati tuleriidal, aga paljud neist ei alistunud, kartes kaotada igavest elu. Paljud „vanausulised“ (staroveerid) jäid kuni viimase ajani väljapoole õigeusu kirikut.

Ukraina ühendatakse Venemaaga. Tähtsamaks välispoliitiliseks saavutuseks Aleksei Romanovi ajal oli ühe osa Väike-Venema ühendamine Moskva riigiga. Nimelt läksid Dnepri vasakul kaldal asuv Ukraina ja paremalt kaldalt Kiievi linn poolakatele sõjas kaotsi (Andrussovo vaherahu a. 1667).

Venelaste sõjaline edu poolakate vastu on seletatav sellega, et Ukraina rahvastik ise oli vaenlik Poolale, tõstis koguni tema vastu mässu, ja ka sellega, et peale Venemaa tuli poolakail sõdida veel vaenlike rootslastega.

Peeter Suur (1689—1725). Esimesed Romanovid löid riigis kindla absolutistliku korra. Rahva piiramatu usaldus ja sõnakuulelikkus tsaarile võimaldas energilistel valitsejatel tuua suuri muutusi Vene ellu. Selline teguvõimas valitseja tuli Vene troonile Peeter I näol.

Kasvades veetis Peeter palju aega Moskva välismaalaste linnaosas, nn. „Saksa alevis“. (Sakslasteks nimetati Venemaal kõiki neid väheseid lääneeurooplasi, kes olid julgenud tulla poolmetsikusse Moskoo viasse.) Siit sai ta esimesi aimusi salapärasest Euroopast, kus elu pidi olema hoopis teissugune kui Venemaal. Need õnneotsijad, kes siin peatusid, õpetasid mõndagi noorele Peetrile, kes tundis suurt huvi tehnika ja sõjaasjanduse vastu. Juba noore poisina armastas ta mängida sõda. Ta korraldas oma mänguseltsi-

lisist kaks r ü g e m e n t i, milledest hiljemini aastate jooksul kasvas välja tsaari kaardivägi. Ühel Moskva lähedal asuval järvel taotses Peeter sõita purjepaadiga, mille kaks hollandi puuseppa tema jaoks korda seadsid.

Kui Peeter sai t s a a r i k s, otsustas ta tundma õppida Lääne-Euroopat, et paremini korraldada Vene elu. 1697.—1698. a. reisis ta mitmes Euroopa riigis inkognito¹, kuigi suure saatkonnaga. Eriti suure huviga peatus ta H o l l a n d i s ja I n g l i s m a a l, kus töötas tellingitel lihtsa puusepana. Tsaar oli väga huvitatud laevaehitusest, ta tahtis luua mereväge Venemaalegi, kus laeva nime väärivad laevad seni täiesti puudusid. Aga muidki vajalikke ja mittevajalikke oskusi omandas noor tsaar Euroopas. Lääne-Euroopast viis Peeter endaga kaasa mitusada tehnikut ja õppinud käsitöölisi, et nendega hakata ümber kujundama Vene elu.

Peeter I vallutused. Kui Peeter I troonile tuli, siis ulatus Moskva riik üsna kaugemale itta, kuni Hiinani, Lääne-Euroopaga aga seisis ta ühenduses ainult A r h a n g e l s k i sadama kaudu Valge mere ääres. Mainitud sadam oli jäävaba ainult juunist oktoobrini ning teekond tema kaudu tähtsamasse Lääne-Euroopa riikidesse kujunes üsna pikaks. Seepärast püüdis Peeter nihutada Venemaa piire mõne teise mere äärde. Koos Austria, Poola ja Veneetsiaga alustas ta sõda T ü r g i m a a vastu, kellelt ta võttis Doni suudmeala A a s o v i linnaga. Palju raskemaks kui sõda türklastega kujunes venelastele aga sõda Rootsiga — P õ h j a s õ d a, mis kestis a. 1700—1721. Selle tagajärjeks oli Ingeri ning Eesti- ja Liivimaa Vene võimu alla langemine. Seega pääses Venemaa Läänemere äärde, siit raius ta „akna Euroopasse“. Pärast Põhjasõda valutas Peeter Kaspia mere lääne- ja lõunaranniku.

Peeter Suure valitsus- ja sõjaväe-reformid. Peeter Suur püüdis suurt Vene riiki korraldada ümber L ä ä n e - E u r o o p a maade eeskujul. Valitsemisviis muutus nüüd veel absolutistlikumaks, kui ta oli seda seni. Siinamaani oli kirikuasju juhtinud üsna iseseisev ning tsaarist sõltumatu patriarh². Nüüd kaotas tsaar patriarhivõimu ning kiriku kõrgemaks valitsusasutiseks muutus p ü h a s i n o d. Sinodi liikmeid nimetas tsaar ise, ja nad valitsesid kirikut tsaari soovide kohaselt. Riigi juhtimiseks mitme-

¹ Inkognito — tundmatult.

² Patriarh — kreeka-katoliku usu ülim piiskop.

57. joonis. Peeter võiduka väejuhina. (I. Repini maaling.)

sugustel aladel asutas Peeter üheksa kolleegiumi. Mõned neist tegelesid riigikaitse ja sõjaväe alal, teised valitsesid riigi majanduselu, kohtu, välispoliitika ja revisjonigi jaoks olid oma kolleegiumid. Meie aja ministeeriumidest erinesid kolleegiumid seepoolest, et kolleegiumi liikmed otsustasid küsimusi häält enamusega ja vastutasid ettevõetud sammude eest üheskoos.

Et riiki oleks parem valitseda, selleks jagati ta k u b e r m a n - g u d e k s. Sõjavägi muudeti alatiseks. Seni olid riigil rahuaega- del puudunud mainimisväärsed sõjajõud. Maaväe kõrvale loodi uus relvastatud jõud — sõjalaevastik.

Keiser Peetri muid reforme. Palju tööd ja muret oli tsaaril ajakohase tööstuse loomisega Venemaal. Venemaal oli külluses maapõuevarasid, kuid neid töötati väga vähe ümber. Nende paremaks kasutamiseks kutsus Peeter maale välismaa meistreid ja kapitaliste. Samuti asutas riik ise mäekaevandusi, töökodasid ja tehaseid. Eriti tähtsad olid neist suured riiklikud raua- ja relvatehased, mis varustasid uut suurt sõjaväge püssidega.

58. joonis. Peterburi esimestel asutamisaastatel.

Sama hoolsasti kui tööstuse eest hoolitses Peeter väliskau- b a n d u s e suurenemise eest. Neva suudmesse rajas ta a. 1703 uue linna Peterburi (praegune Leningrad), millest kujunes suur kaubalinn ja Vene riigi uus pealinn. Peterburi asutati soodesse, väga ebatervislikule pinnale. Tema rajamine oli julge tegu, sest Põhjasõja saatus oli siis veel otsustamata ja rootslased püüdsid mitu korda hävitada võrsuvat linna. 40 000 töölist nägid siin aasta otsa vaeva keisrilinna aluse loomisega. Loendamatuid palke veeti kohale ja taoti soosse. Kümned tuhanded tööle käsutatud talupojad surid haiguste ja raske töö tagajärjel. Kuid linn valmis ja Peeter võis hõi- sata rõõmust, kui esimene Hollandi laev mööda Neva jõge üles sõitis.

Elu uues linnas jättis esialgu mõndagi soovida. Kui tuul puhus edelast Soome lahe vett Nevasse, siis tõusis vesi jões tihti nii kõr-

gele, et tahtis uputada uut linna. Selle ärahoimiseks ehitati ka n a -
leid, mis päätsid linna hävimisohust. Tsaari käsul toodi teistest
linnadest Peterburi e l a n i k k e. Kui Peeter Suur suri, oli ta linn
juba kõige suurem Põhja-Euroopas, umbes 75 000 elanikuga.

Oma uuendustega tungis Peeter s e l t s k o n d l i k k u ja isegi
p e r e k o n n a e l l u. Vene perekonnas oli seni olnud isa võim
väga suur. Lapsi ja naiti koheldi karmilt. N a i s i e i lastud seltskonda,
vigaselt sündinud lapsi tapsid
vanemad sageli. Peeter keelab
nüüd sellise tooruse ja hoolit-
seb selle eest, et vähemalt kõr-
gemas seltskonnas koheldaks
naiti suurema lugupidamisega.

59. joonis. Pikkade habemete sunniviisil
mahalõikamine Peetri ajal. Kaasaegne
vene puulõige.

Peeter püüdis reformida
isegi r õ i v a s t u s t. Keela-
takse selliste kuubede kand-
mine, mille hõlmad ja varru-
kad ulatuvad maani. Neil, kes
esivanemate kombeist nii lugu
pidasid, et ei arvestanud seda
keeldu, lõigati hõlmad ja var-
rukad vägisi lühemaks. Samuti
toimiti tsaari käsul habeme-
tega. Kes end vabatahtlikult ei
raseerinud, selle habe lõigati
sunniviisil politsei abiga maha
või nõuti tema kandmise eest
suurt habememaksu.

Hariduse ja kutseoskuse edendamiseks vajas tsaar koole ja
k u t s e k o o l e. Neid asutati nüüd Venemaale.

Peetri reformid ja tema isiklik tormikas elu pahandasid palju-
sid venelasi, kes olid harjunud vanade kommetega ning vagurate
tsaaridega. Iial polnud keegi näinud keisrit oma käega paate meis-
terdamas, kindluse ehitamisel maad kaevamas, riivatute välismaa-
lastega maskipidudel veiderdamas või kõrtsis joomas. Kõike seda
ja palju hullematki tegi aga Peeter. Mõned arvasid, et ta polegi
vaga Vene tsaari poeg, vaid vahetatud laps, ning üks vanausuline
kirjutas raamatu, kus ta tõendas, et Pee'er on antikristus ise... Selle

raamatu eest mõisteti autor muidugi surma. Kõik säärased avalikud rahulolematuse avaldused surus Peeter karmilt maha.

1. Missugused olid absolutismi tõusu- ja languseajad Venemaal, alates Joann IV valitsusajast? 2. Kuidas mõjutas Joann IV lapseõlv tema iseloomu ja sisepoliitikat? 3. Tooge mõni näide Joann IV haiglasest julmusest! Kes olid opritšnikud? 4. Kuidas püüdis Joann vähendada bojaaride võimu? 5. Mispärast ei tõstnud venelased mässu julmade tsaaride vastu? 6. Missugused maad vallutas Joann IV Venemaal?

7. Mispärast tekkisid pärast Joann IV järglase surma Venemaal segadused? 8. Kes oli Vale-Dimítri? 9. Kelle troonile saamisega lõppes segadusteage Venemaal? 10. Missugustes sündmustes avaldub tsaarivõimu suurenemine esimeste Romanovite ajal? 11. Kas ja kuidas mõjutas Peeter I lapseõlv tema hilisemat valitsejategevust? 12. Kuhu viis Peeter I ta välismaareis? Mida ta taotles sellega? 13. Missuguseid reforme teostas Peeter a) riigivalitsemises, b) sõjaväes, c) majanduslikul alal ja d) seltskondlikus elus ja moes? 14. Kuidas suhtus rahvas Peeter I reformidesse? 15. Missugused maa-alad omandas Venemaa riik Joann IV, esimeste Romanovite ja Peeter I ajal? Mis te arvate, kelle vallutused olid riigile kõige tähtsamad?

B. Eesti ajalugu.

I. Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuvarisemine.

1. Usu-uude Eestis.

Siseolud XVI s. alguses. Ordumeister Wolter von Plettenberg kõrvaldas mõneks ajaks Venemaa poolt ähvardava hädaohu, laskis maa kaitseks kindlusi ehitada ja vaigistas Liivimaa seisuste tülid. Pärast Plettenbergi surma tülid Liivimaale rahunud a ja d. Moskva riigi sõjaline jõud aina kasvas XVI s., ajal, millal Liivimaal enam kui seni kerkis sisemisi vastuolusid. Vaimulikkude ja ordu tülid puhkesid uuesti. Lisaks neile vastuoludele tekkis uusi, nagu usu-uudega kaasaskäivad kokkupõrked ja lõhed rüütelkonnas. Viimases muutusid vähem võimsad vasallid vaenlikuks võimsate aadliperekondade vastu, kes enda kätte olid kiskunud suuri maa-alasid. Palju teravamaid konflikte tekkis aga piiskoppide ja nende piiskopkondade seisuste vahel, kui piiskopid hakkasid taotlema orduaja lõpul senisest suuremat maahärralikku võimu.

Piiskoppide võimupüüded süvendasid umbusaldust võimude vahel. Talupoegkond muutus valitsevate kihtide vastu üldi-

selt vaenlikuks, seda enam, mida enam ta seisund halvenes. Nii viisi olid kuhjunud üksikute kihtide omavahelised vastuolud, kui maale tungis sügav usuline lõhe usu-uute kujul.

Usu-uude tungib meie maale. Mõni aasta pärast tekkimist tungis uus usk Saksamaalt ka Liivimaale, leides siin elavat poolehoidu. Liivimaa vaimulikonnas ilmnesid samad üldtuntud pahed kui mujal ja vaimulikkudega oldi siin sama vähe rahul. Isegi pattude andeksandmise kirju müüdnud siin, näit. Piriita kloostrijuures, suuremate kirikupühade ajal. Uus usk leidis tõsist poolehoidu kõigepealt linnades. Linnakodanikud elasid karskemat elu kui vaimulikud ja teised seisused. Laiskust, hooletust või kõlvatut elu võis nende juures vähem leida. Sellepärast löid nad ka kohe usu-uute poole, mis kõlvatu elu hukka mõistis. Pealegi olid linnakodanikud teistest enam haritud. Kõrgema hariduse tõttu leidis uus usk siin suuremat arusaamist ja vastuvõtmist. Ka ihkasid linnad kloostrite maid ja muid varandusi endile. Nad teadsid, et uus usk ei tunnustanud kloostrit ja luges nad täiesti üleaarusteks.

Usu-uude Tallinnas. Kõige varemini leidis usu-uude pinda Riias. Riia oli suur ja rikas kaubalinn ja asus Saksamaale lähemal kui teised Liivimaa linnad. Riiaast tungis usu-uude peagi Tallinna ja Tartu. Tallinna jõudis usupuhastus 1523. a. Siin hakkasid endine munk Johann Lange ja mõned teised uut õpetust kuulutama. Raad lubas selleks linna kirikuid kasutada. Uue usu jutlustajad arvustasid teravalt katoliku vaimulikkonna halbu eluviise. Nad nõudsid väärpruukide kõrvaldamist jumalateenistuse korrast ja sisust, tunnustades usuõpetuse alusena ainult piiblit. Et rahvas õpetusest aru saaks, pidi jumalateenistusi peetama rahva keeles.

Eriti vaenlikult suhtuti kloostritesse. Tallinna elanikkonnal olid teravad konfliktid kahe Tallinna kloostriga juba kaua enne usupuhastuse algust, seepärast leidsid usu-uueandajate kõned kloostrite üle arususel suure poolehoidu. Kodanikele ei meeldinud munkade ja nunnade rahaahnus, korratud eluviisid jne. Kloostrielanikke süüdistati priiskamises, laiskuses, omakasus, kõlblusetuses, edevuses, upsakuses ja muus halvas. Usupuhastuse ajal teravnes linna ja kloostrite vahekord veelgi. Mungad astusid usu-uueandamisele vastu, nimetades selle kuulutajaid „kuradi jutlustajaiks“. Uue usuõpetuse mõjul tungisid inimesed kirikutesse ja purustasid seal pilte, kujusid ja muud. Osa varandust kanti rüüstajate poolt laiali. Linnavalitsus astus siin aga vahele, nõudes munkade ja ka kirikutest rüüs-

tajate poolt äraviidud varanduste tagasiandmist linnale, kelle kodanikud varandused kirikuile ja kloostrile kinkinud. Ta pani linnas jälle rahu kehtima ja lubas uue usu kuulutamist, mis sai kiiresti kogu linnarahva usuks. Mungad sunniti linnast lahkuma. Nad asusid Tallinna piiskopile kuuluvasse Porkuni mõisa, osalt ka mujale. Mõni aasta hiljem põlesid mungakloostri suured uhked ehitised. Usutakse, et mungad süütasid need kättemaksuks munkade väljajamise eest. Ainult Tallinna nunnaklooster püsis veel mõnikümend aastat katolikuusulisena.

Usu-uude Tartus. Palju mässulisemalt levis uus usk Tartus. Siin hakkas jumalateenistust uues vaimus pidama kasuksepp Mel-

60. joonis. Melchior Hoffmann.

chior Hoffmann. Tema rääkis lihtsalt ja arusaadavalt, kuid üleskihutavalt. Hoffmann jutlustas demokraatliku korra loomisest kirikus, kus igäüks oleks samaõiguslik. Kui piiskopi lossiülem tahtis vangistada Hoffmanni, sai rahvas vihaseks ja hakkas alllinna kirikuid ja kloostrid üle võtma. Preestrid aeti kirikuist välja, pildid ja kujud purustati või põletati turuplatsil, ja Hoffmann pandi jutlust pidama. Kloostrites tehti samuti. Mungad ja nunnad sunniti lahkuma. Nunki kästi peale selle veel mehele minna ja teiste inimeste moodi elama hakata. Viimaks tuli järg ka tugeva toomkiriku kätte. Seda oli kaitsemas lossiülem. Rahvahulgad liikusid Toomile. Algas kiriku piiramine. Võitluses said

mitmed sakslased ja eestlased surma. Viimaks taganes lossiülem oma meestega lossi ja jättis kiriku saatuse hooleks. Rahvas purustas kiriku ukse, see ei pidanud löökpalgi tugevaile hoopidele kuigi kaua vastu. Algas rüüstamine. Jeesuse ja pühade meeste kujud hävitati. Pildid ja muud kaunistised kas purustati või põletati.

Sellega ei lõppenud veel rahva viha. Loss oli veel võitmata. Kahu-rid seati üles ja ähvardati loss maatasa teha. Nüüd astus linnavalitsus vahele ja võttis lossi oma kaitse alla. Rahva vaigistamiseks kutsuti Tartu uus jutlustaja, kes ligi kuu aega uue õpetuse kohta seletusi andis. Hoffmann kaotas poolehoidu ja pidi Tartust lahkuma.

Siitpeale hakkas linnavalitsus ise kirikuelu korraldama. Ta pani kloostriid kinni ja keelas rahval katoliku kirikus käimise. Nii pääseski uus usk Tartus võidule. Aegamööda leidis see vastuvõtmist ka teistes linnades.

Seisused ja usu-uude. Seisustest suhtusid usu-uutesse kõige sõbralikumalt linnakodanikud ühes nende eesotsas seisvate linnavalitsustega. Ümberkorraldused kirikuis andsid häid võimalusi raele suurendada oma võimu ja varandusi. Kloostreilt varanduste äravõtmine võimaldas senisest paremini korraldada hoolekannet vaeste ja haigete eest ning edendada koolielu. Kodanikke vaimustas uus õpetus, et inimene saab õndsaks ainult usu läbi, mitte kiriku eestkostmise tõttu.

Rüütelkonnade seisukoht usu-uute suhtes oli kõikuvam. Alguses olid nad selle liikumise vastu heatahtlikud, lootes, et uue usuga läänimaad saaksid kasutajate omandiks. Seepärast takistasid rüütelkonnad usu-uute vastu sihitud bullade väljakuulutamist, sellega uue usu levimist toetades. Hiljem muutusid rüütelkonnad talupoegade rahutuste tõttu ja muil põhjusil usupuuhastuse vastaseiks. Üldiselt levis uus usk nende keskel väga aeglaselt.

Talupojad lootsid uue usu tulekuga peamiselt sotsiaalse olukorra parandamist. Kui nad selles pettusid, tekkisid mitmel pool talupoegade rahutused. Vastuhakkamised suruti maha ja talupoegade olukord jäi endiselt viletsaks. Uus usk tungis talupoegade keskele selle järgi, kas mõisnik seda pooldas või mitte. Usu sisu jäi talupoegadele esialgu arusaamatuks, sest puudusid rahva keelt oskavad õpetajad. Ainult vähesed eestlased said sakslaste-usupuuhastajate kaastöölisiks, mõned neist isegi kirikuõpetajajaks, kes siis uue usuga ja haridusega lähemalt tutvusid. Sellest ajast on pärit ka meie eestikeelse kirikukirjanduse alged, milles suured teened on eesti soost kirikuõpetajail.

1. Missuguseks muutus olukord Liivimaal peale ordumeister Plettenbergi surma? 2. Mis põhjusil tekkisid seniseile lisaks uued vastuolud? 3. Millal tungis usu-uude Liivimaale? 4. Mis soodustas uue usu levimist? 5. Kuidas oldi katoliku vaimulikega rahul? 6. Missugused olid uue usu põhimõtted?

7. Missugused uuendused tõi usu-uude kirikuellu? 8. Missuguseid pahesid heideti munkadele ja nunnadele ette? 9. Kuidas väljendasid kodanikud oma opositsiooni vana kirikukorra vastu? 10. Kuidas suhtus Tallinna linnavalitsus usu-uutesse ja sellega kaasaskäivasse liikumisse? 11. Missuguseid tulemusi andis usu-uuendus Tallinnas? 12. Kes olid tähtsamad usu-uuendajad Liivimaal? 13. Missuguse ilme võttis usu-uute läbiviimine Tartus? 14. Millised erinevad põhimõtted olid Hoffmanni õpetuses, võrreldes teiste reformatsiooni-tegelastega? 15. Kuidas edenes usk teistes Liivimaa linnades? 16. Kuidas suhtusid üksikud Liivimaa seisused usu-uutesse? 17. Mistõttu ühed neist pooldasid ja teised eitasisid usu-uudet? 18. Missugused seisused jäid usu-uute suhtes kõhklevale seisukohale? 19. Missugused asjaolud takistasid nende seisukohavõttu uue usu suhtes? 20. Kuidas tuleb hinnata usu-uudet eestlaste seisukohalt?

2. Liivi-Vene sõda.

Seisuste elu ja sõja eellood. Peale Plettenbergi surma (1535. a.) tekkisid uued kokkupõrked Liivimaa seisuste vahel. Ordu ja peapiiskopi tülidest arenes isegi k o d u s õ d a. Maa kaitsest välisvaenlaste vastu ei mõteldud. Kui Poola peapiiskopi kaitsemiseks välja astus, andis ordu järele, sõlmides Poolaga 1557. a. P o s v o l i rahu, milles Vana-Liivimaa ja Poola ühinesid kaitse- ja pealetungiliiduks Venemaa vastu. See liit pidi jõustuma Vene-Poola vaherahu möödumise järel, viie aasta pärast. Nii on Posvoli rahu kindlaks tõendusks, et Liivi konföderatsioon oli nõrk.

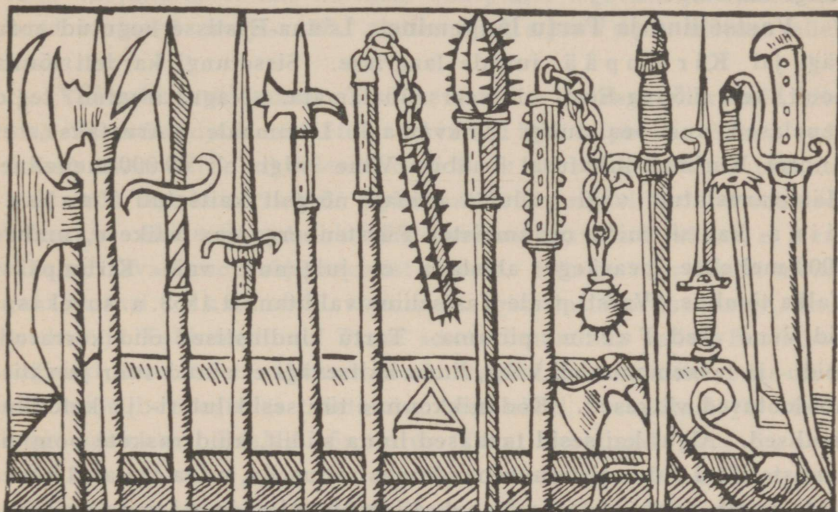
Liivimaa seisuste elu muutus p i l l a v a k s ja l o d e v a k s. Rüütlid, mõisnikud ja vaimulikud aina lõbutsesid — kütiti, ratsutati, pidutseti ja tülitseti. Aeg-ajalt käidi Venemaal röövimas. Samasugust lõbu ja toredust ajasid taga l i n n a k o d a n i k u d. Eriti ehtisid endid kodanike naised suurte pidude ajal. Siis olnud neil keskmiselt nii palju ehteid ümber, et ehete väärtusega oleks võimalik olnud kauplust pidada, mis terve perekonna elataks. K a t a l u p o e g k o n n a s levis joomis- ja lõbutsemiskirg, mida mõisnikud soodustasid õlle- ja viinamüümisega, eriti kirikute juures. Sügisel peeti makсутähtpäeval vakusepidu, millest mõisnikud osa võtsid.

Samal ajal valmistas end hoolega sõja vastu Moskva suurväestiriik, kus valitses J o a n n IV Julm. Osteti kahureid, püssirohtu ja muud sõjamoona. Seda müüsid venelastele salaja koguni orduriigi kaupmehed. Venelaste siht oli oma riigipiire L ä ä n e m e r e n i laiendada, sest nad tahtsid läänepoolsete rahvastega vabalt kaubelda ja suhelda. Seni takistasid venelaste kauplemist Liivimaal linnad,

piiskopid ja ordu. Linnad tahtsid, et kauplemine toimuks ainult nende kaudu. Ei lastud ka sõjakunsti tundjaid, käsitöölisi ega meistreid, keda venelased Saksamaalt palganud, oma maalt läbi.

Nii oli sõjaks tõsiseid põhjusi. Ettekäändena seletasid venelased, et Tartu piiskopkond ei olevat tasunud maksu, mida see vana lepingu põhjal pidavat maksma. Et liivimaalased venelaste nõudmisi ei täitnud, algas Joann IV Julm sõja orduriigi vastu.

Sõja algus. Sõja kuulutas tsaar 1558. a. jaanuaris. Samal kuul marssisid Vene väed Liivimaale, kus hirmsasti rüüstati. Eriti kannu-

61. joonis. Relvi XVI sajandist.

tasid rüüsteretkede all Venemaa piiri poolsed maakonnad — Tartuja Virumaa. Maakaitse korraldamises polnud maahärrade vahel üksmeelt. Selle raskusi püüti teistele veeretada. Pealegi oli pika rahuaja tõttu maakaitse hooletusse jäetud. Ordumeistri korduvad manitsused linnuseid kindlustada ja sõjavägesid korraldada jäid tagajärjetuks. Kui sõda algas, olid Liivimaa piirid hoopis kaitseta. Sõjaväed kogunesid aeglaselt ja tõrkudes.

Umbes kuu aega kestis metsik rüüstamine, mida teostasid peamiselt tatarlased, siis lahkusid Vene väed maalt, lubades mõnekuise vaherahu. Ühtlasi manitsesid Vene väejuhid liivimaalasi tsaariga rahu sobitama. Saatkonna sõitmine Venemaale viibis siiski tsaarile kogutava maksu ja muude asjaolude tõttu.

Narva langemine. Kui saatkond viimaks Venemaale jõudis, tungisid venelased vaherahu murdes Narva kallale ja vallutasid selle 1558. a. maikuus. Kaubanduslikult avanes Venemaale Narva kaudu tee Läänemerele. Narva vallutamiseega oli ka osa Liivimaa idapiir avatud. Siitpeale otsustasid venelased Liivimaa vallutada ja endiste rüüsteretkede asemel püüti nüüd linnuseid võita. Pisut hiljem Narva vallutamisest langes vaenlaste kätte rida Virumaa linnuseid. Ordu peaväed olid koondatud Lõuna-Eestisse ja vähemad Põhja-Eestis olevad väed ei suutnud venelaste edasitungi takistada.

Vastseliina ja Tartu langemine. Lõuna-Eestisse kogutud ordu vägi jäi Kirumpää juurde laagrisse. Sissetungi kardeti lõuna poolt, sest Lõuna-Eesti oli veel rüüstamata. Nagu arvatud, tegid venelased uue pealetungi Pihkvamaalt Liivimaale. Arvatakse, et Andrei Kurbski juhatusel saabuv Vene vägi oli 60 000-meheline. Hästivarustatud vägi vallutas esmalt nõrgalt kaitsetud Vastseliina kantsi, mida ordumeister Fürstenberg oma väikese, umbes 3000-mehelise peaväega abistada ei julgenud, vaid Kirumpääst Valka tõmbus. Varsti peale Vastseliina vallutamist 1558. a. suvel asusid Vene väed Tartut piirama. Tartu kindlustised olid korratud, toidu- ja laskemoona oli vähe, linna kaitsevägi ei olnud suur ja välisabi-lootused väikesed. Kodanikkonnas tülitsevad luteri- ja katolikusulised. Algul kaitsesid tartlased linna südilt, kuid raskete pommitamiste järel kahureist suurenes linnas rahusoov, mida toetasid venelaste poolt pakutud soodsad alistumistingimused: linnale lubati jätta ta senised õigused ja vabadused, omavalitsus, kauplemiskitsendused võõrastele jm. Kui aga linn ei alistuks, lubati tappa kogu elanikkond. Kui viimane lootus ordumeistrilt abi saada kustus, otsustati alistuda. Tingimustes jõuti kokkuleppele ja linn anti venelastele üle (18. juulil 1558. a.). Veel mõne kuu rüüstasid venelased Eestis, vallutades mõne väiksema linnuse (Laiuse, Põltsamaa, Toolse), mis alistusid peaaegu vastupanuta. Alles septembrikuu lõpul lahkus Vene sõjajõudude enamik rikka sõjasaa-giga Liivimaalt.

Sõja edaspidine käik. Ordumeister Fürstenbergile heideti raskete kaotuste puhul loidust ette, tema vastu tekkis ordu opositsioon ning talle määrati juba 1558. a. suvel abiliseks Gotthard Kettler. Kettleril õnnestus küll suuremat sõjaväge luua, kuid kavatsatud venelaste väljatõrjumine nurjus siiski. Üldiselt jäi sõjategevus

Liivimaal nüüd soiku, sest Venemaa oli seotud oma siseasjades, maal oli suur nälg ja tatarlased alustasid venelaste vastu uuesti sõja. 1559. a. jaanuaris tegid Liivi- ja Venemaa Taani saadiku sobitusel vaherahu.

Ordu kasutas seda aega sõjajõudude kogumiseks. Maapäev kutsutakse Riiga kokku, kus otsustatakse võtta kõigilt maksu kindlaksmääratud korra järgi. Makse toodi nüüd palju korralikumalt ja hoogsamalt. Ka ilmusid sõjamehed peaaegu kõigist Liivimaa osadest. Venelaste õnneks aga algasid Liivis uued vastuolud ja tülid väejuhatuses, mis halvasid edaspidist tegevust ja ajasid kõik head lootused nurja. Ka alatine rahapuudus mõjus selleks kaasa.

Välisabi taotlemine. Toetuse saamise palvega pöördusid Liivimaa võimukandjad mitmete välisriikide poole. Saksa ordu maana oleks Liivi konföderatsiooni Saksa riik toetama pidanud, kuid seda tegi keiser ainult diplomaatiliselt, mis ei andnud reaalseid tulemusi. Hansalinnad abistamise asemel kasutasid juhust, et Venemaale Narva kaudu sõjavarustist vedada. Esialgu näis olevat mõningaid lootusi Taani abile, kelle poole pöördusid ordumeister, Tartu piiskop ja Tallinna linn. Taani soovis omandada endist Eesti hertsogiriiki, kuid ta ei tahtnud kanda kogu Liivimaa kaitsemise kulusid, mida hertsogiriigi taastamise eest nõuti, seepärast jäi abi ka sealt saamata. Pealegi õnnestus Taani kuningal osta Saare-Lääne piiskopkond piiskop Johann von Münchhausen'ilt, mille ta oma vennale hertsog Magnusele andis. Fürstenberg kaotas veelgi enam poolehoidu ja 1559. a. teisel poolel sai ametist loobunud Fürstenbergi asemele ordumeistriks Kettler.

Kettler pöördus abipalvega Poola poole ning tal õnnestus 1558. a. sügisel sõlmida Vilnos kuningas Sigismund Augustiga leping, mille järgi kuningas võttis ordu oma kaitse alla, kui talle alluva riikliku organisatsiooni, mitte kui liitlase. Ordut seekord abistades oleks ta aga rikkunud Vene-Poola rahulepingut. Sellepärast deklareeris Poola küll oma valmisolekut appitulekuks, kuid abi aeg ja laad olid jäänud määramata.

Härgmäe lahing ja Viljandi langemine. Eriti agaraks muutus Vene sõjategevus 1560. a. Vene väed liikusid kahes suunas Viljandit piirama, kelle komtuuriks oli saanud endine ordumeister Fürstenberg. Edelast Viljandi poole liikuvale umbes 12 000-mehelisel Vene väel oli Härgmäe juures 2. augustil lahing ordu maamarssali Phi-

lipp Schall von Bell'iga, kes käsutas ainult 300—500 ratsaväelast. Ainult üksikud liivimaalased pääsesid elu ja vabadusega sellest verisest lahingust, mis oli Liivi-Vene sõja väheseist välilahinguist üks suuremaid. See oli Liivimaale raske löök, siin sai surma ja langes vangi palju kõrgemaid väepealikuid. Ordu ei suutnud enam välilahinguid pidada. Nüüd liikusid Vene väed takistamatult Viljandi suunas edasi: osa läks H e l m e ja K a r k s i kaudu, osa põhja poolt P õ l t s a m a a kaudu. Mõlemad väed ühinesid Viljandi all ja asusid piiramisele. Viljandi lossi peeti tol ajal võitmatuks. Ta oli looduslikult hästi kaitsetud. Loss oli kõrgel kohal, idas ja läänes piiras teda järv. Peale selle ümbritsesid lossi sügavad kaitsekraavid ja kahekordne vall. Ka oli kindlus hästi varustatud kahurite ja laske-moonaga. Ometi alistus linn juba 20. aug. Viljandi langemist kiirustas abi ärajäämine ordumeister Kettleri poolt ning p a l g a s õ d u r i t e m ä s s saamata jäänud palga pärast.

Pärast Viljandi langemist tegid venelased rüüste-retki, mis ulatusid Võnnuni, Pärnuni ja Läänemaalegi. Mitmed linnused alistusid vastupanuta, kuid P a i d e t piirasid venelased tagajärjetult. Pealetulev 1560./61. a. talv ja võitlused tatarlastega sundisid Vene vägesid lahkuma, ilma et oleks suudetud vallutada Kesk- ja Põhja-Eestit.

Liivi konföderatsiooni lõpp. Kuigi venelaste peaväed 1560. a. lõpul lahkusid, ei päästnud see Vana-Liivimaad. Enamik Liivimaa linnuseid oli venelaste või poolakate käes; Poola soovis Liivimaad omandada, kuid mitte venelastega võidelda, seepärast abistas ta Liivimaad loiult. Samal ajal oli Kettleri peapüüdeks endale ordumaadest pärisriigi loomine. Kõigil kadus usk Vana-Liivimaa iseseisvuse päästmisse. Samal ajal oli t a l u p o e g a d e seisukord läinud äärmiselt viletsaks, sest maksud ja mõisa tegu käisid üle jõu. Pealegi tulid neile lisaks veel sõjaga kaasaskäivad raskused ja kole-dused. Mitmel pool tekkisid talupoegade m ä s s u k a t s e d mõis-nike vastu.

Nähes, et senised maahärrad ei suuda Liivimaad kaitseda vene-laste vastu, hakkasid Tallinna linn ja Harju-Viru rüütelkonnad Rootsi kuninga E e r i k XIV-ga alistumise asjus läbi rääkima. Kui ordumeister Tallinna korduvaid abipalveid ei rahuldanud, alistusid T a l l i n n, H a r j u -, J ä r v a - ja V i r u m a a Rootsi kuningale (1561. a. juunis). Taani kuninga läänimaana oli hertsog M a g n u s e valduses Saare-Lääne piiskopkond. Venelastele kuulusid tegeelikult

Venemaa piiri poolsed alad, Tartu piiskopkond, idapoolne Virumaa Narva linnaga ja idapoolne osa praegusest Lätimaast. Peale selle oli Vene väeosi Liivimaal mitmel pool. Saaki jagama tuli ka Poola. Viimane leppis seniste maahärradega kokku maa riikkondliku ümberkorralduse suhtes. Kettler sai pärandatava hertsogiriigina endale Kuramaa ja Zemgale, s. o. alad Väinast lõuna pool, põhja pool Väina jõge asetsevad alad alistusid aga otseselt Poola kuningale. Uus võim leidis maal pinda seda kergemini, et kuningas kinnitas ordu ja Riia peapiiskopkonna aadli'e nende eesõigused ning lubas viimaseid isegi laiendada.

Poolale alistumine toimus 1561. a. lõpul. Poola kuningas kinnitas aadli õigused nn. Sigismund Augusti privileegis. Selles lubati aadlile senine usk, seadused, kohtumõistmiseõigus jm. Maa ja rahvas pidid endiselt aadlile kuuluma ja ametikohtadele ainult kohalikud sakslased määratama. Sellega oli 1561. a. lõpuks Vana-Liivimaa jaotatud huviosaliste välisriikide vahel. Ainult Riia linn säilitas iseseisvuse järgneva paarikümne aasta jooksul, mil ta Poolale alistus.

1. Kelle vahel puhkesid tülid peale Plettenbergi surma?
2. Millal sõlmiti Posvoli rahu?
3. Missugused olid Posvoli rahu tingimused?
4. Milliseks oli kujunenud seisuste elu Liivimaal?
5. Missugune välisvaenlane sai Liivimaale kardetavaks?
6. Millal algas Liivi-Vene sõda?
7. Missugused olid sõja nimetatud ja tegelikud põhjused?
8. Kuidas oli hoolitsetud Liivimaa kaitsemise eest?
9. Kuidas toimusid Vene väed Liivimaal?
10. Millal langes Narva? Missugune tähtsus oli Narva langemisel?
11. Missugused teised tähtsamad linnused langesid esimesel sõja-aastal?
12. Missugune seesmine konflikt halvas ordu edukat teotsemist välisvaenlaste vastu?
13. Kuidas oli sõja käik kuni 1559. aastani?
14. Missuguseilt välisvõimudelt paluti abi?
15. Missuguseid tulemusi andis välisabi taotlemine?
16. Millal löödi Härgmäe lahing?
17. Missugune tähtsus on Härgmäe lahingul Liivimaa ajaloos?
18. Millal langes Viljandi venelaste kätte?
19. Millal killunes Vana-Liivimaa lõplikult?
20. Missugused maa-alad omandasid üksikud võõrvõimud?
21. Missugune Vana-Liivimaa osa säilitas kõige kauem iseseisvuse?

II. Eesti riikondliku killustumuse ajastu.

1. Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal.

Omavahelised suhted. Nagu nägime, olid neli välisriiki toetanud oma kannal Liivimaale. Ükski neist polnud rahul oma saavutistega siin ning seetõttu jätkusid sõjad Liivis pärast konföderatsiooni lõppu veel palju aastakümneid. Neis sõdades mängis tähtsat osa eriline kiht kutselisi sõdureid, keda kutsuti mõisameesteks. Need olid enamasti saksa soost isikud, kes orduriigi langesmisel oma sissetulekud kaotasid ja tasu eest sõdima hakkasid, üle minnes enamasti sellele poolele, kus avanesid paremad teenimisvõimalused.

Poola-Vene sõjad. Varsti peale Vana-Liivimaa killustumist algas sõda Poola ja Vene vahel. Sõda peeti vahelduva õnnega paarikümmend aastat; siis tehti kaheksakümnendate aastate alguses rahu, milles tsaar loobus Poola kasuks Liivimaast. Sõja kestel oli hertsog Magnus Venega liidu teinud, kus talle anti Liivimaa kuninga tiitel. Liivimaa vallutamine Magnusele pärusläänina Vene ülemvalitsuse all aga ei õnnestunud.

Poola-Rootsi vahekord. Poola-Rootsi suhted pärast Liivi-Vene sõja lõppu polnud nii pidevalt vaenlikud kui Poola-Vene omad. Eerik XIV ajal sõdisid küll Poola ja Rootsi vahelduva õnnega, kusjuures mõlemaid pooli abistasid mõisamehed. Kord tungisid rootslased üsna sügavale Lõuna-Eestisse, vallutasid 1563. a. näiteks Pärnu, kuid pidid ta paar aastat hiljem jälle poolakaile jätma. Sõjategevus Poola ja Rootsi vahel katkes automaatselt, kui 1568. a. Rootsi troonile pääses Eerik XIV asemele ta vend Johan III — Poola kuninga Sigismund Augusti õemes.

Rootsi vahekord Magnusega ja Venemaaga. Eerik XIV eluajal oli Rootsi ja Vene vahel rahu. Samal ajal kestis Rootsi ja Taani vahel nn. Põhjamaade seitsmeaastane sõda, mille jooksul võideldi ka Liivimaal. Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa läks Rootsi kätte. Juba 1564. a. olid kõik Läänemaa linnused Rootsi valduses.

Johan III troonile saamisega muutus Vene ja Rootsi vahekord kaunis halvaks. 1570. a. tehti Rootsi ja Taani vahel rahu. Siis algas sõda Rootsi ja Venemaa vahel, mille alguses Magnus Venemaaga kokkuleppe sõlmis ja Liivimaal Vene vägede juhatajaks nime-

tati. Venelased ja Magnus võitsid 1576. aastaks kõik rootslaste maa-alad Liivimaal peale Tallinna. Tallinn ei alistunud ka hiljemini, vaatamata mitmekordsele piiramisile. Peale suurt Tallinna piiramist 1577. a. suundusid Vene väed praegustele Läti aladele, kus võitlused jätkusid. Põhja-Eestis aga kestsid Rootsi ja Vene vahel rüüsteretked. Rootsled lubasid Tallinna koondunud rahval väljaspool linna rüüstata. Seda vabadust kasutati talupoegade jt. poolt, kes maad küllalt tundsid. Röövides saadi rohket saaki, kuid vallutada ei suudetud esialgu midagi. Umbes noil ajal sattus hertsog Magnus tsaari viha alla, kellele ei meeldinud Magnuse iseseisvus. Tsaar okupeeris kõik Magnuse linnused mandril, jättes talle ainult Kura piiskopkonna. Saaremaa oli varsti peale Magnuse üleminekut venelaste poole Taani kuninga valdusse võetud.

1580. a. muutus rootslaste sõjaõnn. Rootsi teenistuses olev Prantsuse aadlimees Pontus de la Gardie hakkas ülempealikuna juhtima rootslaste pealetungi. Haruldase kiirusega vallutas ta oma hästivarustatud väega samal ja järgmisel aastal maa kaitse seisukohalt tähtsad kindlused — Käkisalmi kindluse Soome piiril, Eestimaal Rakvere ja Narva. Samuti langesid rootslaste kätte suured maa-alad Ingeris. 1595. a. tehti rahu, millega Rootsi sai kogu Põhja-Eesti Narva piirikindlusega.

Sellega lõppes Vana-Liivi kokkuvarisemisel tekkinud sõdade esimene järk. Neljast välisriigist, kes huviosalistena neist võitlusist osa võtsid, omandas Poola Liivimaa kuni Põhja-Eestini. Magnus oli vahepeal Poola kaitse alla läinud ja surnud, lubades oma Pilteni piiskopkonna Poola ülemvalitsuse alla. Samuti alistus Riia linn Poolale. Rootsile jäi kogu Põhja-Eesti, Taanile Saaremaa, Venemaa ei omandanud siin midagi, tema piir jäi samaks, mis ta oli enne sõda.

Sõdade ajastu tagajärjed. Üle inimpõlve kestnud võitluste ja rüüstamiste ja nendega kaasuvate näljahädade ja taudide tagajärjeks oli maa täielik laostumine, üldine vaesumine ja eestlasist talupoegade arvu kohutav kahanemine. Põhja-Eestis, välja arvatud Järvamaa, oli 1586. a. revisjoni andmeil tühje talusid umbes niisama palju kui asustatudiki, Järvamaal oli aga veel 1590. a. tühje adramaid umbes kolm korda rohkem kui asustatud. Kõige enam kannatasid sõja all muidugi talupojad, kuid ka aadel ja kodanikud vaesusid, sest oli võimatu mõisu majandada ja kaubelda ning kestvate sõdade ajal pidi sageli toidust otsima riisumisega.

2. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis ja Taani aeg Saaremaal.

Haldusolud maal. Põhja-Eesti alistumisel Rootsi võimule oli Eerik XIV süvendanud siinse aadli privileege, mille tagajärjel nende alad moodustasid otse kui riigi riigis. Tõsisemaid korraldamis- ja teotsemisvõimalusi oli keskvoimul ainult riigile alluvais linnuseis ja kroonumõisades. Rootsi aja alguses oli kroonule alluv mõisade ala üsna suur, moodustades tublisti enam kui poole kõigist mõisade adramaist. Valitsuse kätte olid langenud endised ordu ja piiskoppide mõisad, aga ka paljud eramõisad, millede omanikud olid kas surnud, välismaale põgenenud või koguni üle läinud vaenlase poole. Kuid kauaks ei püsinud Rootsi riigi käes sellised suured maa-alad: paljud kadunuks arvatud aadlimehed või nende lapsed ilmusid välja ning said tagasi oma mõisad. Liivimaa aadlile anti mõisu kergel käel kingituseks, Rootsi riigiametnikele ja sõjaväelasile tasuti nende teeneid sageli mõisade andmisega. Ja kui XVI ja XVII s. vahetusel puhkesid jälle sõjad Poola ja Rootsi vahel, püüdis Karl IX Lõuna-Eesti mõisnikke oma pooldajaiks võita nende läänide lubamisega Rootsi alal Liivimaal. Kõige selle tõttu oli 1620. a. paiku Rootsi kroonumaade hulk Liivimaal kokku kuivanud umbes veerandile sellest, mis ta oli Rootsi aja alguses.

Rootsi võimu esindajad Eestimaal olid Tallinna asehäldur ja linnuseläänide valitsejad — foogtid, kes kõik otseselt kuningale allusid. Hiljemini loodi juurde kuberneriamet. Tema võimupiirkonda kuulusid esijoones sõjalised ülesanded, kuid ka maksumõistmine, kohtumõistmine jne. Aadlimõisade alale ei ulatunud Rootsi võim sel kujul. Siin võidi nõuda teatavas suuruses väetee-nistust ja kuberner võis olla kohtumõistmise juures talupoegade asjus. Seisuslikku võimu teostasid Eestimaal maapäev ja maanõunikude kolleegium, mis koosnesid rüütlimõisade omanikest.

Kohtud olid seisuslikud. Aadli kohtuasju ajasid meeskoh-tud ja maakohus. Politseikohtutena teotsesid adrakohtunikud. Üksikute mõisade piires toimunud üleastumiste suhtes oli vastava mõisa omanikul kohtuõigus. Mõisakohtul olid küll talupojad-kaasisõnikud, kuid nende tähtsus oli väike.

Kirikuelu. Nagu kohtu alal, nii esines äärmiselt palju puudusi ka kirikukorralduses. Kirikujuhi — superintendendi — võim oli väga väike, paljud kogudused olid õpetajata, teistes ei osanud õpe-

tajad rahva keelt, kolmandais käsutasid mõisnikud talurahvast püha-päevalgi teole, nii et neil puudus aeg kirikusse minekuks. Koolid puudusid peale väikeste algkoolide Haapsalus ja Tallinnas, kiriklik hoolekanne oli väga viletsal järjel.

Talurahva olukord. Juba Eerik XIV püüdis talurahva olukorda parandada, eriti ihunustlust keelata, kuid need püüded ei andnud tegelikke tulemusi. Selle küsimuse algatas uuesti Rootsi kuningas Karl IX. Ta kutsus 1601. a. Tallinnasse maapäeva kokku, millest osa võtsid Põhja-Eesti aadlimehed ja mõned Lõuna-Eesti maakondade esindajad. Maapäeval arutati ka talupoegade seisukorra parandamise küsimusi. Talupojad pidid pärisorjusest vabastatama, nende kohustused ja maksud kindlaks määratama ja talupoegade lastele kooliharidust ja käsitööõppimist võimaldatama. Õiguslikku olukorda pidi üldiselt sarnastatama Rootsi omaga.

Aadli vastuseismise tõttu ei saanud Karl IX neid kavatsusi sel korral teostada. Hiljemini takistasid seda kaotused sõjas. Talupoegade olukord koguni halvenes Rootsi aja alguses, eriti teokohustuste tõusmise tõttu, mis mitmel pool kasvasid mitmekordseiks, sest talupoegade arv oli sõdades väga kahanenud.

Taani aeg Saaremaal. Saaremaad puudutasid laastavad sõjad suhteliselt palju vähem kui mandrit. Mandrilt põgenesid paljud sõja eest Saaremaale. Osa neist põgenikest asus Kuresaare lossi juurde, et kaitset leida. Tekkinud alevile andis hertsog Magnus linna õigused. Valitsemiskorraldust muudeti varsti peale Saare-Lääne piiskopkonna omandamist. Ülemvõim kuulus siin lühikest aega Magnusele, siis aga Taani asehaldurile, kes varemini juhtis Magnuse tegevust, kuid Magnuse ja Vene liidu tõttu jäi ainukeseks kõrgemaks Taani võimu esindajaks koha peal. Asehaldur allus Taani kuningale. Talupoegade olukord kujunes siin sama raskeks kui mandril, vaatamata sellele, et sõjad Saaremaad vähem puudutasid. Koormised ja tegu ei kasvanud siin talupoegade arvu vähenemise tõttu, vaid muil põhjusil.

Taani ajal tekkis Saaremaal palju uusi mõisu. Alatises rahahädas olev Magnus pantis ja läänistas ohtrasti maid. Mitmesugused teened tasuti maa doneerimisega. Neist maist kujundati sagedasti hoopis uued majapidamisühikud, millede asutamine ja ülalpidamine nõudis palju kulu ja tööd. Sellest tekkivad raskused püüti talupoegade kanda jätta. Neid maid ei taastatud ka peale Magnuse Vene poole üleminemist, sest majapidamised olid

selleks ajaks küllaltki juurdunud ja nende lõhkumine oleks loonud Taani vastu vaenliku meeoleolu ja soodustanud maa alistumist mõnele teisele riigile.

3. Poola aeg Lõuna-Eestis.

Haldusolud. Lõuna-Liivimaale andis Sigismund August oma õigustekirjas suuri lubadusi. Teiste nõuete hulgas kinnitas kuningas alistuvale aadlile ka talupoegade sunnimaisu.

62. joonis. Jesuiit.

Hoolimata Sigismund Augusti privileegist ei kujunenud aadli võim Lõuna-Eestis nii suureks kui põhjapoolisel Rootsi alal. Halduslik kord kujunes siin hoopis teissuguseks kui Põhja-Eestis.

Sõdade tõttu kuulutati maale uus põhiseadus ametlikult välja alles 20 aastat pärast maa omandamist. Maa halduslik korraldus kujunes selle järgi väga terviklikuks ja tsentraliseerituks. Vastandina Sigismund Augusti privileegile oli Liivimaal ka katoliku usk lubatud ja kõrgemaile ametikohtadele määrati peamiselt leedulased ja poolakad. Kõrgemaks ametnikuks maal oli administraator. Maa oli jagatud ametiläänideks, millede eesotsas seisis presidendid ja staarostid, kes allusid administraatorile. Seejuures püüti maad ikka enam ja enam poolastada.

Agraarpoliitika. Poola kuningas Stephan Bathory, kes andis Liivimaale uue konstitutsiooni, püüdis ka harilikud mõisaläänid võimalikult poolakate ja leedulaste kätte anda, et suurendada riigitrund elementi. Riigimaade suurendamiseks taastati paljud segastel aegadel läänistatud aadlimõisad. Eriti vabalt talitati Tartu piiskopkonnaga, sest see omandati hiljem ja ei allunud Poola arvates Sigismund Augusti privileegis ettenähtud tingimustele. Enamik maa-dest kujundati siin riigi ökonoomiamõisuks.

Kirikuolud. Samaaegselt uue põhiseaduse väljakuulutamisega loodi Võnnus katoliku piiskopkond, mis pidi teostama maa katoliseerimist. Sama sihiga teotsesid jesuiidid. Nende

peatuskoht oli Tartu. Jesuiitide agarus ja hästikorraldatud hari-
dusolud süvendasid katoliku usku ja maailmavaadet. Rohkem kui
linnas leidis katoliku usk maal poolehoidu, maarahvale omase kon-
servatiivsuse tõttu. Hiljemini püüti üsna vägivaldselt katoliku usku
levitada. Poola aja lõpul näis katoliku usk maal üldisem olevat kui
luteri usk. Linnades püsis luteri usk enam.

Talurahva olukord. Talurahva olukord oli Poolale alluval Liivi-
maal suhteliselt parem kui Põhja-Eestis. Poola alal oli palju kroonu-
mõisu, kus kohustused ei olnud nii sõltuvad mõisniku omavolist kui
eramõisus. Eramõisus olid talupojad täiesti mõisniku meelevalda all.
Riik ei suutnud siin midagi parandada. Taludele hakati vaatama
kui mõisniku omandile, suurendati teokoormist, kasutati kodukari-
õigust jne.

1. Missuguseks kujunesid Vana-Liivimaale asunud võõrvõimude omavahe-
lised suhted? 2. Kuidas korraldati Poola ja Vene vahekord Liivimaa küsimu-
ses? 3. Kuidas arenesid Poola ja Rootsi suhted meie maal? 4. Missugune oli
Rootsi vahekord Magnusega ja Venemaaga? 5. Mis ajaks läks peaaegu kogu
rootslaste maa-ala Eestimaa venelaste kätte? 6. Millal muutus rootslaste
sõjaõnn? 7. Kes oli Rootsi edukas väejuht? 8. Millal tehti Rootsi ja Vene
vahel rahu? 9. Missugused olid rahutingimused? 10. Kuidas kujunesid üksi-
kute huviosaliste riikide piirid Vana-Liivimaal võitluste lõpul? 11. Missugused
olid sõdade tagajärjed? 12. Missuguseil tingimusil olid Eestimaa seisused Rootsi
riigile alistunud? 13. Kuidas korraldati Rootsile alluvail Eesti aladel admi-
nistratsiooni? 14. Missugused asutised teostasid Eestimaa seisuslikku võimu?
15. Missugune oli kohtukorraldus Eestimaa varasel Rootsi ajal? 16. Kuidas
arenes samaaegne kirikuelu? 17. Kuidas püüdsid Rootsi kuningad Eestimaa talu-
poegade olukorda parandada? 18. Kuidas mõjus talupoegade olukorrasse kindla
riikliku kaitse puudumine? 19. Kuidas korraldati Saaremaa administratsioon
Taani valitsuse ajal? 20. Mispoolest erinesid Saaremaa olud mandri sama-
aegseist oludest? 21. Mistõttu siin talupoegade olukord raskenes? 22. Mis-
sugused õigused omandas Lõuna-Liivimaa aadel Poolale alistumisel? 23. Mis-
suguseid erinevaid jooni oli Lõuna-Liivimaa halduslikus korralduses Poola ajal,
võrreldes teiste Liivimaa osadega? 24. Millist suunda taotlesid Poola kuningad
Liivimaa agraarpoliitikas? 25. Mistõttu oli Tartu piiskopkond erinevas seisus-
korras, võrreldes muu Poolale alluva Liivimaaga? 26. Missugune oli Poola
kirikupoliitika Liivimaal? 27. Kuidas tuleb hinnata Poola valitsuse korraldusi
maal talupoegade seisukohalt?

III. Rootsi aeg Eestis.

1. Reformide vajadus.

Kogu eestlaste maa läheb Rootsi võimusesse. Rootsi kuninga Johan III poeg valiti Poola troonile Sigismund III nime all. Peale isa surma sai ta ka Rootsi kuningaks. Sigismund III oli katolikuusuline ja hoolitses enam Poola kui Rootsi eest. Rootslased kartsid Sigismund III

63. joonis. Poola ohvitser Sigismund III ajal.

poolt katoliseerimist ja Põhja-Eesti liitmist Poolaga, mida ta oli lubanud. Rootsis tekkis seepärast Sigismund III vastu opositsioon ja tema asemele valiti valitsejaks ta onu, Karl IX nime all.

Sigismund III ei loobunud Rootsi troonist ja nii tekkis sõda. Kumbki valitseja soovis kogu Liivimaa. Karl IX vallutas aasta jooksul oma endised maad tagasi, tungides kohati isegi Poola alale. Paariteistkümneaastase seisaku järel algasid Poola-Rootsi sõjad Liivimaa pärast uuesti. Rootsi kuningas Gustav Adolf (1611—1632) soovis kogu Läänemere

ümbrust Rootsi külge liita, mis oli kaubanduslikult äärmiselt tähtis. Vene sisesegadusis oli ta omandanud Ingerimaa, mis oma soodega Eestimaa piiri hästi kaitses. 1621. a. algas Rootsi Poola vastu sõda Riia piiramisega, mille ta vallutas. 1625. a. langesid Tartu ja mitmed teised kindlustatud kohad Rootsi kätte. Sõda peeti edasi Leedu-, Kura- ja Preisimaal, kuni 1629. a. Altmarki vaherahuga Liivimaa täiesti Rootsi valitsuse alla läks. Hiljemini pikendati seda vaherahu, kuni see muutus lõplikuks. Altmarki vaherahuga omandas Rootsi kogu Liivimaa, välja arvatud Saaremaa, mis veel Taani valitsuse alla jäi. Saaremaagi ühendati Rootsiga XVII s. keskpaiku (1645).

Reformide vajadus. Põhja-Eesti oli varemini suurte eesõigustega ja vabadustega Rootsile alistunud. Aadel ja ta maadel asuvad talupojad ei maksnud riigile korralisi makse ja väeteenistuse-kohustused olid võrdlemisi väikesed. Rootsi ja Soome olid samal ajal raskete maksudega ja sõjakohustustega koormatud. Eestimaal said seega fiskaalsed reformid hädavajalikuks, sest maad oli Rootsi riigi väljaminekute suurenedes vaja kaasa tõmmata üldriiklikkude kohustuste kandmisele. Üldiselt oli Liivimaa olukorda vaja Rootsi omaga sarnastada, maid teineteisele lähendada. Seda kõike oli püüdnud juba Karl IX riigipäeval, kus ta muuseas ka Liivimaa talupoegade olukorda parandada käskis, kuid kõik need püüded lõppesid tagajärjeta. Rootsi valitsejaid pani hämmastuma karmus, millega mõisnike poolt koheldi Liivimaa talupoegi; rootsi talupojad olid vabad ja suhteliselt palju paremas olukorras. Liivimaa talupojad olid mõisnike omavoli vastu peaaegu kaitseta. Seetõttu olid reformid suunatud ka talupoegade olukorra parandamisele. Et see kohaliku aadli poolt aga mingisugust vastutulekut ei leidnud, siis olid kuningad sunnitud leppima vähemaga, sest paljude välissõdade tõttu ei olnud hiljutivõidetud provintsis soodus rahulolematust tekitada. Nimetatud asjaolude tõttu olid Gustav Adolfi reformid talupoegade küsimuses ja muiski asjus tagasihoidlikumad kui eelmiste kuningate sellekohased kavad.

2. Gustav Adolfi reformid.

Gustav-Adolfi reformid Eestimaal. Üldiselt piirdusid Gustav Adolfi reformid võidetud provintside suurema maksustamisega Rootsi riigi kasuks ja õiguslike, kiriku- ja haridusolude korraldamisega sõja tagajärel korratusse sattunud maal. Osalt kuninga survele, osalt kokkuleppel kohaliku aadliga muudeti Eestimaa maksukohustusi riigi kasuks. Uute maksudena pandi Eestimaal kehtima mitmesugused tollid — litsentsitoll, mida võeti sisse- ja välja-veetavalt kaupadelt, väiketoll, mida võeti linna turule viidavalt saadustelt, ja veskitoll, veskile viidavalt viljalt.

Kuigi Rootsi kuningate püüded Eesti talupoegi orjusest vabastada nurjusid, sai talupoegkond uute kohtukorraldustega teatava õigusliku kaitse. Juba Eerik XIV oli keelanud talupoegade karistamise peksmisega. Sama püüdis ka Karl IX, kes võttis mõisnikelt õiguse talupoja elu ja surma üle otsustada. Need heataht-

likud püüded jäid segaste aegade tõttu tagajärjeta. Alles Gustav Adolfi kohtureform tõi siia teatava paranduse. Seni oli kohtumõistmine talurahva üle nii tsiviil- kui ka kriminaalasjus kuulunud mõisakohtuile, nüüd aga võeti kriminaalasjade arutamine mõisakohtuilt ning anti üle meeskohtuile. Mõisakohtuis olid juhuslikud ümbruskonnast kokku kutsutud kohtunikud mõistnud kohut üsna

64. joonis. Gustav Adolf.

hooletult ning asjatundmatult; arvatavasti tegid seda paremini elukutselised meeskohtunikud, kelledele rüütelkond maksis kindlat palka. Peale talupoegade kriminaalasjade kuulusid meeskohtu kompetentsi mitmesuguste teiste asutiste otsuste täitmine ja mõningad tsiviilasjad. Aadli haagiasjade jaoks oli esimese astme kohtuks alam-maakohtus. Kõrgemaks kohtuks ja teiste kohtuinstantside apellatsioonikohtuks oli ülem-maakohtus. Politsei ülesandeid täitsid adrahtunikud. Kõigis kohtuis, peale mõisakohtu, olid kohtunikeks aadlikud. Mõisakohtuis olid ka talupojad, kuid nad etendasid siin kaasistnikena üsna vähetähtsat osa. Kõigi kohtute üle oli kindralkuberner. Alles XVII s. keskpaiku anti õigus edasi kaevata ka Rootsi kuningale, kui kohaliku kõrgema kohtuasutise otsus tundus ülekohtune. Nagu

kirjeldatud kohtukorraldusest näha, jäi pärast reforme aadli suur võim kohtus endiselt püsima. Kirikliku keskasutisena otsustati luua konsistoorium ja kirikujuhina ametisse panna kuninga poolt nimetatav superintendent. Koolidest asutati Tallinna gümnaasium.

Gustav Adolfi reformid Liivimaal. Liivimaa ei alistunud vabalt Rootsile, vaid ta võideti. Siin ei sidunud selleaegse mõiste järgi vallutajat mingisugused võimukitsendused, nagu neil mail, kus alistumise puhul olid toimunud vastastikused kokkulepped. Alguses jättiski Gustav Adolf mõisnike suured eesõigused kinnitamata, mis olid neile antud Sigismund Augusti privileegis. Läänimõisad anti tagasi ainult neile, kes sõdade ajal olid Rootsi-sõbralikud. Varsti muutis kuningas siiski seda suunda, et vältida teravamat opositsiooni. Poolasõbralikud aadlikud kutsuti tagasi ja läänistati neile endised mõisad. Rootsitruu elemendi soetamiseks läänistati Rootsi suuraadlile Liivimaa peamiselt endisi kroonumaid.

65. joonis. Johan Skytte.

Samal aastal, kui tehti Altmarki vaherahu, määrati kindralkuberneriks Johan Skytte, kes hakkas innukalt teostama valitsuse reformikavu.

Uute maksudena hakati nõudma litsentsimaksu väliskaubanduselt ja majutus- ehk statsioonimaksu. Samuti seati sisse riigi viljamonopol. Maksustamine tekitas vastuolusid niihästi talupoegade kui ka aadli hulgas. Kujunenud opositsiooni tõttu vähendatigi hiljemini mõningaid makse.

Õigusolude korraldamiseks loodi rida uusi kohtuasutisi. Mõisakohtule jäeti õigus ainult väiksemate talupoegade tülküsimuste üle otsustada. Mõisnikule anti piiratud kodukari-

õigus talupoegade suhtes. Alamad üldised kohtuinstantsid nii aadlike kui ka talupoegadele olid maakohtud. Kõrgemaks kohtuinstantsiks Liivimaal oli Tartu kuninglik õuekohus. Kohtunike määramisel olid riigivõimul üsna suured õigused, mida enamasti kasutati siiski kohaliku aadli liikmete kohtunikukohtadele määramiseks, mille tõttu talupojad ei vabanenud mõisnike õigusemõistmise alt.

Liivimaa oli sõjatalermaaks olnud palju kauem kui Eestimaa. Siin vajati tungivalt reforme kiriku ja hariduse alal. Liivimaa Rootsi alla minekul puudus siin peaaegu igasugune kirikuelu. Katoliku preestrid olid lahkunud maalt ühes Poola valitsusega, luteri pastoreid leidis ainult linnades, või kus neid maal üksikuid oligi, seal olid nende kirikud lagunud ja nad ise sissetulekuteta. Protestantlik Rootsi valitsus hakkas üsna kiirelt katoliiklikul Liivimaal luteri kirikut korraldama. Selleks tegi pingutusi superintendendiks määratud Riia pastor Hermann Samson, kuid väheste tagajärgedega. Kindralkuberneriks saades hakkas Skytte ise siin kaasa aitama. Tema algatusel otsiti üles kirikute endised tuluallikad, hakati sisse nõudma unarusse jäänud kirikumakse ning püüti parandada lagunud kirikuid. Kirikuelu juhtimiseks asutati Tartus Liivimaa ülemkonsistorium. Algkoolide loomisest maakirikute juurde, mida Skytte samuti kavatses, ei tulnud küll midagi välja, kuid Tartu asutati gümnaasium, mis juba 1632. a. muudeti kuninga käsul ülikooliks. Viimane pidi Skytte arvates haridust andma nii aadlikele kui ka mitteaadlikele, sakslasile kui ka mitesakslasile.

3. Rootsi aeg Eesti- ja Liivimaal peale Gustav Adolphi surma.

Saaremaa saatust. Rootsi-Poola suhted. Peale Gustav Adolphi surma päris Rootsi trooni ta tütar Kristiina. Kristiina ajal omandas Rootsi sõjas Taanimaaga viimase võõrvalitsuse all püsinud ala Liivimaal — Saaremaa.

Kristiina loobus umbes paarikümneaastase valitsemise järel Rootsi troonist oma sugulase kasuks, kes hakkas valitsema Karl X Gustavi nime all.

Sel puhul pretendeeris Rootsi troonile Poolas valitsev Vasa suguvõsa, mille tagajärjel puhkes sõda Poola ja Rootsi vahel. Sõda puudutas ka Liivimaa, sest vähe hiljem kuulutas Vene tsaar Rootsile sõja ja tungis Liivimaale, kus ta Tartu vallutas. Rahulepingud sõlmiti alles Karl X järglase ajal; need jätsid aga kogu Liivimaa endiselt Rootsile.

Aadli võimu kasvamine. Juba Gustav Adolfi ajal oli Rootsi riigis võimas aadel. Peale Gustav Adolfi surma suurenes aadli tähtsus veelgi. Kristiina ja Karl X järglase Karl XI ajal valitses Rootsis mõnda aega eestkostevalitsus, mis koosnes suur-aadli liikmeist; sellega aadli mõju aina suurenes.

Ka majanduselus suurenes aadli tähtsus, eriti kuninganna Kristiina ajal. Kristiina, kel oli küll andekust kunstides ja teadustes, polnud kuigi ettenägelik riigivalitseja. Riigi rahanduslike raskuste korral müüs või panditas ta väga kergesti riigimõisu ning niisama ohtralt lihtsalt kinkis neid oma aadlikest soosikuile. Mõisade pandimisega ja müümisega saadi küll seks korraks raha, kuid kaotati kestvad sissetulekud riigimõisadest, nii et riigi rahanduslikud raskused andsid endid varsti aina valusamini tunda. Karl X oleks küll meelsasti piiranud aadli võimupüüdeid, kuid lühike, sõdade rikas valitsusaeg ei andnud selleks mahti.

Oma mõju suurendamise võimalusi kasutas ka Eesti- ja Liivimaa aadel. Siin ei võetud kõnesoleval ajal mingisuguseid talurahva olude parandamise küsimusi päevakorda, mis olid seni olnud Rootsi kuningail südamel. Rootsi riiki juhtiva suuraadli mõningail liikmeil oli isiklikult Liivimaal mõisu. Laiema ulatusega reformid talupoegade kasuks oleksid puudutanud nende huve.

Maa haldamises kitsendasid kubernerite teotsemist Eestimaal rüütelkonna ja Tallinna linna eesõigused. Ta vajas võrdlemisi väikese ulatusega halduskorraldusteks linna ja rüütelkonna nõusolekut. Juba varem oli Eestimaal välja kujunenud 12-liikmeline maanõunikokolleegium ja rüütelkonna pealiku amet. Kohtadel oli haldus aadlike käes, kes kohtunikena täitsid kubernerite korraldusi võimalikult nii, kuidas neile näis olevat tulusam.

Eestimaa eeskujul püüdis kindlaks korporatsiooniks ühineda ka Liivimaa aadel. Gustav Adolf ei tulnud neile soovidele vastu. Alles varsti peale Gustav Adolfi surma lubas Kristiina eestkostevalitsus Liivimaa aadlile valida rüütelkonna pealiku maa mars-

sali nime all ja rüütelkonna sekretäri. Kümme aastat hiljem lubati valida alatine rüütelkonna esindus — 6-liikmeline maanõunike kolleegium, kes pidi vahendama rüütelkonna ja kindralkubeneri vahel ja viimasega nõutlema maa halduses kavatsatud sammude üle. Kolleegiumi liikmete arvu suurendati varsti 12-le. Alguses nõudis valitsus, et pooled neist oleksid rahvuselt rootslased, kuid isiklikult Liivimaal viibivate rootslaste vähesuse tõttu jäi selle määruse täitmine varsti unarusse. Ka maapäevade seisukohti hakkas kindralkuberner enam ja enam arvestama. Kuid maapäevad olid kaotanud oma endise iseloomu, sest neist võisid nüüd osa võtta ainult suurmaamanikud.

Rootsiaegsest kohtumõistmisest. Nende uuendustega olid Liivimaa aadli õigused enamvähem kooskõlastatud Eestimaa omadega ja mõlemaile loodud kindel edasiarenemise tugipunkt. Rootsi riigi aadlisõbralikku suunda püüdsid kohalikud rüütelkonnad kasutada ka oma edaspidise võimu kindlustamiseks. Selleks vajati õigusnormide kehtima panekut soovitud kujul. Eestimaal ja Liivimaal puudus seni ühtlane seadustekogu. Rüütelkondade ülesandel asutigi seadustekogu koostamisele. Rootsi valitsus ei kinnitanud seadustekogusid, soovides neid enne kontrollida, mis aga viibis kuni Rootsi aja lõpuni. Siiski kasutati neid õigusemõistmisel.

Tolleaegsed karistusnormid olid üsna julmad. Varguse, röövimise, nõidumise jm. süütegude eest, arvestades süüteo suurust, oli määratud surmanuhtlus, rääkimata raskemaist süütegudest. Surmanuhtluse teostamine oli enamasti üpris metsik, näiteks rattaga liikmete purustamine, elusalt matmine, poimine jne. Kohaliku aadli ülesandel kodifitseeritud seadustekogude tarvituselevõttuga täitusid tegelikult aadli soovid ka õigusemõistmise alal, kuigi kinnitamatuna nad ei omanud soovitud kindlust tulevikus kehtima jäämise suhtes. Teiseks hakkas aadel kindlustama oma võimu talupoegade üle, kasutades selleks uusi seadusi, lünki varemini kehtinud seadusis ja segaseil aegadel tekkinud olukordi.

Talupoegade olukord Rootsi ajal enne Karl XI reforme.
Rahvaary. Sunnismaisus. Sagedate sõdade tõttu vähenes maa-rahva üldarv konföderatsiooniajastu lõpust arvates kuni hilise Rootsi aja alguseni umbes ühele kolmandikule. Järelejäänud maa-rahva arvu arvatakse nimetatud ajaks tõusvat 100 000-le hingele. Talurahva arvu vähenemise tõttu oli palju talusid tühjaks jäänud. Talupojad siirdusid sageli tühjaks jäänud taludesse, kus oli parem põllupind. Sagedasti otsiti paremaid mõisnikke, kes nõudsid vähem kohustusi. Talupoegade puuduse tõttu soodustasid mõisnikud talupoegade ärakargamist teiste juurest, pakkudes neile soodsaid tingimusi. Samuti kasutati pagemiseks mitmesuguseid muid

võimalusi, nagu salajane siirdumine välisriikidesse jm. Mõningad mõisnikevahelised kokkulepped, mis sel alal saavutati, ei muutnud olukorda eriti palju. Talupoegade samalaadiline liikumine jätkus ka peale sõda. See tegi palju muret mõisnikule, samuti ka valitsusele. Mõisnikke ähvardas seetõttu alati hädaoht oma tööjõudu kaotada. Valitsusel omakorda oli aga raske või koguni võimatu liikuvaid talupoegi maksustada.

Eestimaal andis kuberner XVII s. keskpaiku korralduse, mis pidi ära hoidma talupoegade omavolilise liikumise. Jooksik-talupoegadele ja nende vastuvõtjaile nägi uus korraldus ette rasked traivid. Lahtisi talupoegi kästi püsivalt mõnda tallu või mõisniku teenistusse asuda. Valjud määrused olid ette nähtud ka Eestimaa ja Liivimaa seadustekogus, mida tunduvalt täiendasid veel valjud korraldused kindralkubernerilt. Seega oli sunnismaisusele kindel alus pandud. Sunnismaiseks saamine oli äärmiselt lihtne. See algas enamasti teatavale kohale asumise momendist. Sunnismaisuse seaduspäraseks kujunemine oli kindel samm pärisorjuse suunas, kuid otsesest pärisorjusest meie mõistete järgi ei ole veel juttu. Orduaja lõpul jäid allumisürikuis lähemalt fikseerimata mõisnike ja talupoegade õigused, nende vahetõttu pidi reguleerima aja jooksul välja kujunenud tavaõigus. Kuid viimast kaldus mõisnikkond kui tugevam pool aegamööda oma kasuks muutma. Üldiselt on talupoja õiguslik seisund Rootsi ajal mõneti segases ja ebamäärases üleminekuseisukorras. Mõisnikud aga püüdsid samal ajal tõlgendada õiguslikke norme (seadusi) talupoegade pärisorjastumise seisukohalt.

Pärisorjuse mõistele seltsivad peale sunnismaisuse ja maksuja teokohustuse veel maa täielik mõisale kuulumine ja talupoegade isiklike õiguste täielik puudumine. Rootsi ajal vaatas valitsus talumaale kui talupoegade omandile, mis sunnismaisuse tõttu pidi põlvest põlve püsima ühe suguvõsa käes, sest talupoeg ei tohtinud elukohta muuta. Mõisnik võis talumaad enda kasutusse võtta ainult vastava talupojaga kokku leppides. Tegelikus elus kasutas mõisnik sageli oma üleolekut. Vallasvara üle oli talupoegadel piiramatu omandiõigus. Talupojad võisid oma vallasvara müüa ja sellega igati kui oma pärisomandiga talida. Talupojad polnud ka oma isiklikes õigustes piiratud. Paljud neist kauplesid kodu- ja välismaaga. Talupoegade „müümise“ ilma maata võis ehk teostuda kõigi asjaosaliste kokkuleppel, sest talupoegadel polnud põhjust

eriti tõrkuda isanda vahetamise puhul, kui talle mõnda soodustust pakuti. Võib-olla tekkis „müümise“-juhtumeid ka mõisnike omavolist.

Talurahva seisukorra raskenemine. Üldiselt raskenesid talupoegade kohustused tublisti, võrreldes eelneva ajaga, sest mõisapõllud kasvasid alatasa, kuid taludest oli elanike puudusel umbes $\frac{3}{4}$ asustamata. Siia seltsisid veel mitme-

66. joonis. Eestlaste pulmasõit Rootsi ajal.

sugused muudki põhjused, mis talupoegade elu raskemaks muutsid. Paljud riigimõisad sattusid eraomanikele, kus talupojad jäid täiesti sõltuvaks uuest isandast, kuna riigimõisas olid kohustused suhteliselt mõõdukad. Mõned mõisaomanikud, eriti rootslased, ei elanud kohal. Nende äraolekul tegid ametnikud ja rentnikud talupoegade elu kibedaks mitmesuguste ebaseaduslike kohustustega, mida nad kui ajutised kohalolijad kasutasid endi isiklike huvide seisukohalt. Rootsi aja lõpul oli kujunenud kombeks, et iga adramaatalu saadab terveks aastaks mõisa teole ühe rakmeteolise ja jüripäevast kuni mihklipäevani jalamehest abiteolise.

Talupoegade jõukus. Talurahva seisukorra raskenemisele vaatamata püsisid paljud talupojad jõukate na. Koos talurahva arvu kasvamisega hilise Rootsi aja lõpul kuuleme koguni talupoegade enda vabaksostmisest teokohustusist. Mõisnikud, kel oli küllalt tööjõudu, olid meeleldi valmis leppima teatavate maksudega teo asemel. Nii oli Rootsi aeg, võrreldes XVIII sajandiga, talupoegadele tõepoolest veel „vana hea Rootsi aeg“. Põhjasõja ajal laenasid talupojad isegi valitsusele võrdlemisi suuri rahasummasid. Liiga suure luksuse vältimiseks pandi kohaliku kubernereri ja kindralkubernereri poolt erikorraldused kehtima. Need kirjutasid mitmesuguste sündmuste puhul esinevate kulude normid ette, millede piirides väljaandmine võis toimuda. Näit. keelas Liivimaa kindralkuberner Claes Tott adramaatalunikul pulma kutsuda enam kui 16 paari külalisi ning neid kostitada enam kui 8 vaadi õlle ja 4 toobi viinaga. Raske on ütelda, kas talupoegade priiskamine tuli alati jõukusest, või on siin tihti tegemist üle jõu elamisega.

1. Mispärast tekkis Poola ja Rootsi sõda? 2. Millest oli tingitud opositsioon Sigismund III vastu? 3. Kuidas mõjus valitseja vahetus Rootsis Liivimaasse? 4. Kelle valitsuse ajal alistati kogu Vana-Liivimaa Rootsile? 5. Millal tehti rahuleping Rootsi ja Poola vahel? 6. Millest oli tingitud reformide vajadus vallutatud maal? 7. Kuidas jagunes Vana-Liivimaa Rootsi valitsuse all? 8. Kes suutis Eesti- ja Liivimaal teostada rea uuendusi? 9. Missugused olid need uuendused Eestimaal? 10. Kas uuendused olid küllaldased talurahva suhtes? 11. Missugused erinevused olid Gustav Adolfi reformidel Eesti- ja Liivimaal? 12. Kumma maa korraldused olid täiuslikumad? 13. Mis on neis uuenduses kõige enam hinnatav? 14. Kuidas suhtusid üksikud seisused Gustav Adolfi reformidesse? 15. Millal omandas Rootsi Saaremaa? 16. Kuidas suurenes aadli mõju? 17. Kuidas mõjus aadlivõimu kasvamine teistesse seisustesse? 18. Milliseks kujunes Eesti- ja Liivimaa olukord valitsuse aadlisõbraliku suuna tõttu? 19. Missugused seisuslikud asutised kujunesid Liivimaal Kristiina valitsuse ajal? 20. Kas oli neil asutistel eriline tähtsus ja missugune? 21. Missugused üritused olid kohalikel rüütelkonnal oma võimu kindlustamiseks tulevikus? 22. Kuidas arenesid noil ajal talupoegade ja mõisnike suhted? 23. Mis soodustas sunnismaisuse tekkimist? 24. Mis eraldab sunnismaisust pärisorjusest? 25. Kui suureks kujunesid umbkaudselt talupoegade kohustused teo alal Rootsi aja lõpuks?

4. Karl XI aegsed suurreformid.

Mõisade tagastamine. Gustav Adolf ja eriti ta tütar Kristiina jagasid võidetud Läänemere provintsid ohtralt riigimaid eraisikuile. Osalt anti maad tasuta, osalt tunnustuseks teenete eest.

Läänidena antud mõisu hakati hiljemini pärisomandiks müüma. Enamik maast läks aadli kätte. Sellega kaotas riik neilt mailt oma sissetulekud, sest aadel oli maksuvaba. Et riigi finantsasju tasakaalustada, nõuti teistelt seisustelt rohkem maksu kui seni. See muutis olukorra väljakannatamatuks, sest rootsi rahvas oli riigi suurte väljaminekute tõttu sõdades niikuinii raskesti maksudega koormatud. Liivimaalt saadavad maksud ei katnud kohapealseid kulusid, riik pidi siia olulise lisa andma, et puudujääki katta.

Riik sattus ikka ja ikka suuremasse rahapuudusse. Väljapääsu otsides kerkis juba XVII s. keskel mõisade tagastamise küsimus päevakorrale. Kui Karl XI isiklikult valitsema hakkas, otsustas ta riigi sisepoliitikat muuta. XVII s. 80-dail aastail asutigi tegelikult reduktsiooni läbiviimisele. Tookordne reduktsioon otsustati üsna laias ulatuses. Tagastamisele kuulusid väheste eranditega kõik rakkättesse läinud kroonumõisad. Opositsiooni tekitas mõisade tagastamine peaaegu ainult suuraadli ringkonnis, keda see puudutas, kuna teised seisused seda pooldasid. Liivimaal ei saadud reduktsiooni suhtes kohaliku aadliga kokkulepet ja valitsus teostas selle oma äranägemise järgi kavatsatud kujul. Liivimaa haritud maa-alast kuulus reduktsiooni tagajärjel umbes $\frac{5}{6}$ riigile. Eestimaal oli see osa suhteliselt väiksem. Siin omandas riik vähe üle $\frac{2}{5}$ haritud maapinnast. Enamikult anti tagastatud mõisad kohalikele aadlile võrdlemisi odavale rendile. Siiski kasvasid reduktsioonist saadud tulud aastas Eestimaal umbes 100 000 taalri võrra, Liivimaal isegi 550 000 taalri võrra. Teostatud reformid parandasid tunduvalt riigi rahandust, kuigi nad tekitasid ägedat opositsiooni.

Talupoegade ja lihtrahva toetusel teotsevat kuningat hakati aadli poolt kutsuma „talupojakuningaks“. Seda õigustasid veel mitmesugused kuninga reformid talurahva heaks.

Karl XI reformid talurahva kaitseks. Samaaegselt suure reduktsiooni läbiviimise nõudega tehti kuninga nimel maapäevale ettepanek vabastada talupojad pärisorjusest. Viimast nimetati iganud ja paganlikuks tavaks, mis pole kokkukõlas õiguse ega kristliku komblusega ning võtab talupoegadelt igasuguse tahte maa üldise hüveolu eest hoolitsemiseks. Maapäev vastas kuningale väitega, et talupojad vabanemise korral ei jätaks maha mitte ainult oma talud, vaid sünnipärasest vihas hakkaksid tapma

mõisnike ning põletama mõisaelamuid. Samuti korrati aadli vastu-
ses vana muinaslugu sellest, kuidas talupojad Stephan Bathorylt
tulnud vabastamiskatse puhul olevat ise soovinud orjusesse jääda.
Ka kuninga kaastöölised hoiatasid kuningat Liivimaa talupoegi
vabastamast. Oma püüetega täiesti üksi jäänud kuningas andiski
lõpuks järele, mitte tahtes aadlit väga vihale ärritada.

Kuigi vabastamisest ei saanud asja, üritas kuningas mõndagi
talupoegade kaitseks, kelle seisund reduktsiooniga ei para-
nenud, vaid koguni halvenes. Renditud kroonumõisades kaldusid
reduktsiooniga ja rendimaksu nõudmisega kibestunud balti aadlikud
aina tõstma talupoegade koormisi. Sageli kargasid nüüd
talupojad kroonumõisadest ära või saatsid oma saatkondi salaja
Stokholmi kuningale väärnähtuste üle kaebama. Kaebuste uuri-
miseks moodustas kuningas küll komisjoni, kes karistas üksi-
kuid rentnikke, kuid teisi see palju ei heidutanud.

Et ettetulevaist väärnähtusist hoiduda, oli vaja väga üksikasja-
lisi määrusi talupoegade kaitseks ning nende täitmise järele val-
vavaid asutisi. Need määrused rakendati, kuid nende kehtivus piirdus
ainult riigimõisadega. Liivimaal loodi talurahva seisukorra üle valva-
vaiks asutisteks majandusasehalduskonnad. Talupoega-
gadele anti ühtlasi õigus kõigis kohtuinstantsides Liivimaal ja
Rootsi kuninga juures mõisniku üle kaebust tõsta. Talupoegade
koormised kokkukõlastati nende sissetulekuga. Sel-
leks otstarbeks võeti ette talumaade revisjon. Maa suurus mõõ-
deti ja selle headus hinnati. Koormiste määramise aluseks võeti esi-
mese järgu põllupinnaga tündrimaalt nõutav aastane koormiste suu-
rus ühe taalri ulatuses. Halvemalt pinnalt nõuti vastavate normide
järgi vähem. Revisjoni ja ümberhindamisi ei teostatud kõikjal, vaid
enamvähem seal, kus olukord paistis eriti korraldamata olevat. Üht-
lasi võeti tarvitusele vakuraamatud, kuhu märgiti talupoja
kohustused. Samuti olid ette nähtud karistused ühele või tei-
sele lepinguosalisele määruste rikkumise pärast. Erakordsete nõud-
miste või korralduste tegemiseks pidi mõisnik hankima majandus-
asehalduri loa. Nendele normidele vaatamata jäi Liivimaa talupoega-
gade olukord küllalt raskeks. Korraldused olid hinnatavad
eriti õigusliku kaitse põhimõtte ja nõutavate koormiste suhtes kind-
lamate normide loomise tõttu. Eestimaal, kus kroonumõisu oli vähem,
ei teostatud uuendusi sel kujul.

Liivimaa aadli suhtumine Karl XI reformidesse. Mõisade tagastamine ja sellega kaasaskäivad uuendused mõisnike ja talupoegade suhtes tekitasid terava vahekorra valitsuse ja kohaliku aadli vahel. Viimast hakkas juhtima mitmekülgse haridusega Liivimaa aadlik Johann Reinhold von Patkul. Aadli peapüüdeks oli juba teostatud reduktsiooni tühistamine, mida nõuti Sigismund Augusti privileegi alusel. Vahekord arenes isegi niikaugele, et selleks otstarbeks Stokholmi saadetud seadusevastaselt valitud resideerivad maanõunikud surma mõisteti, mis otsus küll kehtima jäeti ainult Patkuli suhtes, kellel aga õnnestus põgeneda. Temast sai siitpeale veel ägedam Rootsi vastane, kui ta oli seni.

67. joonis. J. R. Patkul.

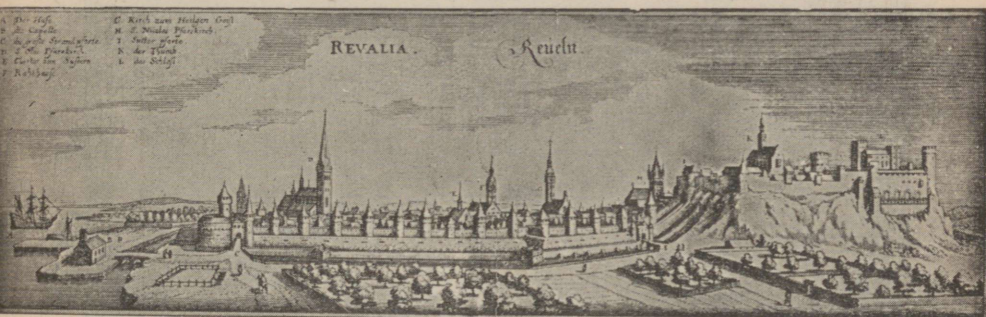
Aadli mõju vähendamiseks tehti veel rida korraldusi. Maa-päevist võisid osa võtta ainult pärusmõisade omanikud. Arvestades kroonumõisade ülekaalu oli neid vähe. Maanõunike kolleegium kaotati hoopis, mistõttu rüütelkond jäi ilma alatise kesk-korralduseta. Ametikohtadele, mida seni pidasid enamasti kohaliku aadli liikmed, hakati suuremal määral ametnikke määrama keskvalitsuse poolt.

Aadli võimutsemisele olid Karl XI korraldused täielikud pidurid, mis hävitasid hoogsalt arenenud seisusliku organisatsiooni.

1. Mispärast kerkis mõisade tagastamine päevakorrale? 2. Millal teostati mõisade tagastamine Eesti- ja Liivimaal? 3. Kui suured maa-alad omandas riik kummagi reduktsiooni läbi? 4. Kuipalju suurenesid seega riigi sissetulekud? 5. Missugustele kihtidele oli reduktsioon kasulik, missugustele kahjulik? 6. Kuidas parandati talurahva olukorda reduktsiooni järel? 7. Milliste aladega piirdusid parandused? 8. Kas parandused jätsid veel midagi soovida? — mida? 9. Mis on parandusis kõige enam hinnatav? 10. Missuguseks kujunes aadli ja valitsuse vahekord peale mõisade tagastamist? 11. Mis tehti aadli-võimu piiramiseks Liivimaal?

5. Linnad. Eestlaste vaimne ja aineeline kultuur Rootsi ajal.

Linnad Rootsi ajal. Linnade elus oli Rootsi ajal teatavaid eri jooni, võrreldes varasema ajaga. Meie maa linnad võiks tähtsuse järgi liigitada kahte rühma: suuremad linnad ja vähemad. Esimesist võiks praegusel Eesti alal nimetada ainult kahte — Tallinna ja Tartut, kuna teised olid mõnesaja elanikuga asulad, mis enam alevikku kui linna meelde tuletasid. Rootsi ajal kaotasid linnu juhtivad asutised oma senise suure iseseisvuse. Väikelinnade mõju

68. joonis. Tallinn 1650. a.

oli hoopis väike, nad said sõltuvaks kohalikust lossi valdajast. Linnade tähtsus ja hea käekäik olenes linna tuluallikaist. Peamisiks sissetulekuallikaiks linnades olid kauplemine ja käsitöö. Rootsi ajaks oli Hansa kaubaühing oma tähtsuse kaotanud. Sinna kuulusid ka praeguse Eesti ala tähtsamad kaubalinnad peale Narva. Hansa kindlustas oma liikmeile suured soodustused kauplemise alal, mis aga koos Hansaga kadusid. Novgorodis suleti Hansa kaubakontor lõplikult juba XVI s. lõpul. Kujunesid uued kaubateed, mis sageli ei läbinud enam Läänemeremaid. Üheks oluliseks piduriks kohalikule transiitkaubandusele oli Taani väinades nõutav kõrge toll, mis alles XVII s. kesksajaku kaotati.

Linnade katsed kindlustada endile ainuõigust sisemaaga kaubitsemises ei andnud just soovitud tagajärgi, kuigi riik nende püüdeid toetas. Siin püüdsid linnadega võistelda aadel ja rändkaupmehed. Tarvidused mitmesuguste kaubaartiklite järele olid tol ajal maal hoopis väikesed, sageli püüti neid ainult kodukäsitöö abil rahuldada. Kõik need asjaolud sundisid linnu veel enam iga-

suguse konkurentsi väljatõrjumisele. Kogu linna elanikkond jagunes elukutsete järgi rühmadesse. Linna elanike põhielement — kaupmehed ja käsitöölised — kuulus gildidesse ja tsunftidesse. Need ühingud muutusid turgude puudusel äärmiselt kinniseks, et vältida uute konkurentide juurdetulekut oma kutse alal, kiskudes ühtlasi ainuõigused kauplemises ja käsitöös enda kätte. Isikuid, kes väljaspool tsunfti samal alal teetseda püüdsid, hakati kutsuma „käperdajaiks“ ja neid taga kiusama. Rootsi valitsus toe-

69. joonis. Kool Põhjamail.

tas organiseeritud kaupmeeste ja käsitööliste poliitikat kord enam, kord vähem. Kutseorganisatsioonide ligipääsetamatus tõttu jäid eestlased enamasti neist välja, ainult jõukamail saksastunud eestlasil oli võimalus neisse pääseda. Enamik eestlasi jäi linnades siiski lihttööliseks.

1. Milline oli olukord linnades peale Rootsil alistumist? 2. Mis vähendas linnade tulusid? 3. Kuidas püüdsid linnad oma kaotusi väliskaubanduses tasa teha? 4. Kes konkureerisid linnadega kauplemises? 5. Kuidas organiseerisid kodanikud? 6. Mida taotlesid kutseorganisatsioonid? 7. Missugune suhe oli organiseeritud kodanike ja eestlaste vahel, kes linnas elasid?

Vaimne kultuur. Tolleaegse vaimse kultuuri kandjaks jäi kloostrite kadumisega peamiselt kirik. Rootsi valitsus tegi võimalikult kõik, et kirikuolusid parandada. Oma reformidega löid

Rootsi valitsejad eeltingimused, millede juures vaimne kultuur võis hakata arenema. Loodi rida kõrgemaid ametikohti, kust pidi juhutama ja organiseeritama kohalikku kirikuelu. Kirikute majanduslikku olukorda püüti kindlustada. Olukorraga tutvumiseks ja pahede kõrvaldamiseks korraldati kirikute visitatsioonid ja sinodeid. Ametisse kinnitati võimalikult oma ülesannete kõrgusel seisvaid õpetajaid. Kohalik ülikool soodustas eriti nende ettevalmistamist. Kuigi väärnähtusi ja pahesid jäi küllalt, oli kiriku

Sõnda peat sinna mitte
 laselma ellama.
 Kus üx mees / eck naine
 üx tarck / eck laußja jahp olleima /
 needt peawat sedda surma surrema /
 nemmat peawat tiivvide kaks per-
 tue sahma. Nende werri olcko nens
 de pehl.
 Sünno sehs ep peap mitte löids
 tue sahma üx nõid / eck laußja /
 eck tarck.
 Saul olli mahst errahajanus
 needt tarckat nind laufigat.

Me' Jummal on üks kindel Ein /
 Mis päle sünnib lota /
 Ee aitab keigest Häddast siin /
 Waid kassib Armsa ota /
 Ee wanna Vahharat /
 Ke näitis Patto Teed /
 On meie Wihhamees
 Keig' Ello Aja sees /
 Ei olle temma saarnast.

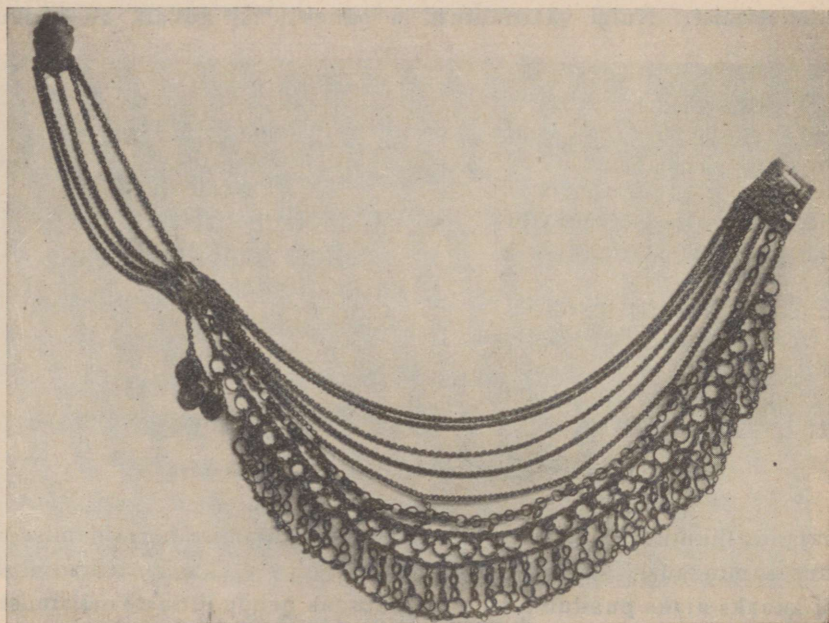
70. joonis. Näide Stahl'i ja Hornung'i teosest.

majandusliku külje ja vastava hariduse võimaldamise korraldamisega suur samm edasi saadud. Vaimulike rahva keele tundmine jäi kauaks ajaks puudulikuks, mis pidurdas nende jutluste mõistmist. Kiriku algatusel toimus ka laiaulatuselisem rahva õpetamine. XVII s. hakati rahvale usu sisu selgitamiseks õpetama mitmesuguseid vaimulikke palasid, katekismust, palveid jm., millele mõne aja jooksul lisandus veel lugemine. Sajandi viimasel veerandil asutas usuteadlane Bengt Gottfried Forselius Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischer'i toetusel Tartu lähedale Piiskopi mõisa kooli. Koolis oli õpilaste arv kaunis suur. Neile õpetati peamiselt usuõpetust, lugemist ja laulmist, teisi aineid vähem. Siitpeale hakkab koolielu enam edenema. Koole tekib kirikute juurde ja küladesse. Õpetajaiks on neis kas köstrid või teised isikud, kes omasid vastavaid teadmisi. Sajandi lõpul kavatseti kutsuda igasse kihelkonda köster või koolmeister rahvast õpetama. Kuigi palju neist kavatsusist jäi ainult kavatsusiks, teostati osa neist siiski.

Linnades kutsuti ellu rida koole, milledest osa oli määratud

mittesakslastele. Koolide kõrval teetsesid eraõpetajad, kellede koole kutsuti nurgakoolideks. Kõrgemate õppeasutistena loodi rootsiaegsete reformidega gümnaasiumid ja ülikool. Need jäid eestlastele alguses peaaegu kättesaadamatuiks.

Haridusolude parandamisega käsikäes levis kirjandus. Katsed eestikeelset vaimulikku kirjandust soetada juba varsti peale usu-

71. joonis. Naise puusahteid.

puhastust ei arenenud segaste aegade tõttu edasi. Gustav Adolfi asutatud Tallinna ja Tartu gümnaasiumide juurde asutati trükikojad. Raamatutega hakkasid kaupleva ka rändkaupmehed. Tallinnas tekkis Rootsi ajal isegi üks püsiv raamatuäri. Trükikodade tekkimisega läks hoogu mitmesuguste trükiste ilmumine. Saksakeelsete kõrval trükitakse ka eestikeelseid raamatuid. Enamik neist oli vaimuliku sisuga. Väga populaarseks sai praost Heinrich Stahl'i „Käsi- ja koduraamat“. Keeleuunduse ja koolikirjanduse alal on tähtsaid teeneid Johann Hornung'il ja Forseliusel. Laiemaulatusekirjanduse, nagu piibli jm. publitseerimisega ei jõutud Rootsi ajal lõpule.

Aineline kultuur. Eestlaste aineline kultuur läks võõra võimu alla sattumisega järk-järgult tagurpidi. Kohustuste ja sõdade tõttu vaesus rahvas ikka enam ja enam. Võõraste mõjul kadus palju rahva omapärast. Ehted ja kombed muutusid võõraste mõjul. Ülalpidamisallikad jäid samaks, mis nad olid varemini.

Põlluharimisviisid jäid pikaks ajaks isaisadelt tundmaõpitud alustele. Uuenduste läbiviimiseks puudusid koormatud talurahval aeg, aineline võimalus, oskus ja huvi. Elamutes ja muudes tarvetes püüti piirduda kõige hädavajalikumaga. Kokkuhoiu mõttes asuti elama rehetuppa, mis iseseisvusajal oli elamust hoopis eraldi ehitatud; nüüd liideti need üheks ehitiseks.

1. Kes jäi vaimse kultuuri kandjaks peale reformatsiooni? 2. Mida tegi Rootsi valitsus kirikuelu edendamiseks? 3. Missugused tegurid takistasid vaimulike tegevust? 4. Kust lähtus rahva harimise püüe? Kuidas seda teostati? 5. Missuguse õppekavaga kooli asutas Forselius? 6. Kuhu ja millal asutati kool? 7. Kas Forseliuse koolil on kohaliku kooliajaloo seisukohalt tähtsust? 8. Missugused olid haridusolud Rootsi aja lõpul? 9. Kes said koolidest rohkem kasu, lihtrahvas või aadlikud? 10. Millised koolid jäid eestlastele üldiselt kättesaadamatuiks? 11. Kas koolide kõrval oli teisi haridust soodustavaid asjaolusid? 12. Nimetage vaimuliku sisuga raamatuid! 13. Mis ajast hakkab kirjandus enam levima? 14. Kuidas oli korraldatud kirjanduse levitamise? 15. Kes olid teenekamad isikud rahvakeelse kirjanduse soetamisel? 16. Missuguse sisuga raamatuid ilmus? 17. Missuguse ilme omandas rahva aineline kultuur Rootsi ajal? 18. Mis põhjustas rahva vaesumise? 19. Kas eestlaste ainelises kultuuris võib sel ajal märgata midagi uudset? 20. Kas meieaegseis maaelamuis on midagi Rootsi aega meeldetuletavat säilinud? Mis nimelt?

6. Suur Põhjasõda.

Sõja põhjused. Rootsi suurvõimu kasvades suurenes teda kadestavate vaenlaste hulk. Rootsi oli saanud Eesti- ja Liivimaal ainukeseks isandaks. Sellele pretendeerisid ka Vene, Poola ja Taani. Venemaa oli Läänemerest täiesti eemale tõrjutud, mis ta ära löikas Lääne-Euroopast. Taanilt oli Rootsi hiljemini vallutanud veel Taanile kuuluvad maakonnad praeguses Lõuna-Rootsis ja omandanud viimase maa-alad Eestis. Rootsi võimu kasvamine ähvardas tõsiselt ta naabreid. Oodati parajat silmapilku, et kaotusi tasa teha. XVII s. lõpul tabas Läänemeremaid katastroofiline näljahäda. Nälgasurnute arvu arvatakse ulatuvat 100 000 hingeni, kui kaasa arvata Soome. Samal õnnetul ajal suri kuningas Karl XI ja

72. joonis. Karl XII.

tema järglaseks sai ta alaealine poeg Karl XII. Aega peeti üldiselt sobivaks Rootsi suurvõimu hävitamiseks. Kohalikus rüütelkonnas oli rootsivastase meeoleu tekitanud teostatud suur mõisa detagastamine. Rootsile vaenlike riikide vahel hakkas vahendama surmamõistetud Liivi aadlimees Patkul. Tal õnnestuski mõni aasta peale Karl XII troonile saamist luua liit Poola, Taani ja Vene vahel. Kui ettevalmistustega suure saladuskatte all valmis saadi, algas 1700. a. sõda.

Sõja käik. Vastased ei hakanud sõdima korraga, seetõttu otsustas Karl XII nad üksikult võita. Poola pealetung Riiale

73. joomis. Karl XII Narva lahingus.

löödi tagasi. Vahepeal sundis Karl XII sõda alustanud Taani rahule ja siirdus väga Eestimaale, kus koondati ka kohalolevaid väeosi, et neid saata Narva alla venelaste vastu. Oktoobrikuus, mil algas vägede kohaleliikumine, oli see väga vaevaline põhjatute teede ja ilmastikuolude tõttu. Siiski ületasid rootslased kõik raskused. Rootsi vägedel oli teel — Pühajõel — kokkupõrge Vene eelväega, mida juhatas kindral Šeremetjev. Pühajõe operatsioon lõppes Rootsi võiduga, mille kordaminekuks olevat kaasa aidanud eesti talupoeg Tehvan Raabe, kes ümbruskonda hästi tundes Rootsi väed Vene väe seljataha juhtis. Pühajõe sündmusega oli Rootsi vägedele tee Narva alla vaba. Vene väed piirasid linna mõneteistkümmene-kilomeetrisel rõngana. Piirajate hulk võis ulatuda 40 000. Vene laagris valitses laskemoona puudus, sest halvad teed ja Peipsil ähvardavad rootslased takistasid selle kohaletoometamist. Pühajõe kokkupõrke õnnetu lõpp viis Vene väed ärevusse. Tsaar ise lahkus laagrist, jättes väejuhtimise ühe välismaalasest kindrali kätte. Narva alla jõudnud, avasid rootslased Vene laagrile ägeda kahuritule. Kui see venelasi taganema ei sundinud, tormasid rootslased nende laagrisse. Noor kuningas oskas sõdureid vaimustada, olles ise tormajate esir eas. Tugev lumetuisk, mis oli otse venelastele vastu, soodustas rootslaste lähenemist. Vene väes kahtlustati ülemaid reetmises. Vene ratsavägi püüdis põgeneda jõest ülejumise teel, kuid tugev veevool kiskus nad kaasa. Osa väge püüdis pääseda silla kaudu, mis aga purunes. Palju sõdureid uppis ja langes vaenlase kuulide all. Mõned Vene väejuhid põgenesid surmahirmus oma sõdurite eest isegi Rootsi laagrisse. Nii oli Rootsi umbes neli korda väiksem vägi täielikult võitnud Vene suure väe. Venelastest arvatakse lahingus hukkunud 9000 meest, rootslastest umbes 2000. Võitjale langes saagiks rikkalik sõjavarustus ja raha. Vene kõrgem ohvitserkond oli selle lahinguga hävitatud.

Sõda jätkus siiski. Narva lahingu hiilgav võit tegi Karl XII kuulsaks üle kogu Euroopa. Lahingus oli ta olnud ikka kõige ägedama võitluse keerises. Ta kaotanud saapa sohu, ta hobune saanud lahingus surma ja püssikuul leitud pärast lahingut ta kaelaräti vahelt. Võit tiivustas Rootsi noort kuningat innukalt sõdima. Järgneval aastal suundus ta üle Väina lõuna poole, kus ta edukalt sõdis Poolaga. Vahepeal olid aga Eesti- ja Liivimaa jäänud kaitseta. Siin peeti vahelduva õnnega lahinguid, kuni Vene väed saavutasid täieliku ülekaalu.

1703. a. vallutas Vene Ingeri, 1704. a. Tartu ja Narva. Tartu ela-

74. joonis. „Orjaks Venesse“. Vene rüüstesalgad viivad inimesi kaasa Põhjasõja ajal. (A. Karimo järgi.)

nikkond viidi mõne aasta pärast suurelt osalt Venemaale. Sellest hirmsast sündmusest laulab Käsu Hans¹ oma kaebelaulus:

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiwa,
Wenne-male minnen siin.
Oh! ma waene Tarto-liin!“

¹ Puhja köster Põhjasõja ajal.

Nüüd oli peaaegu kogu maa venelastele lahti, välja arvatud suuremad linnad, mis veel vastu pidasid. Kaitseta maal rüüstasid venelased hirmsasti. Poolaga oli Karl XII rohkem õnne. Ta sundis kuningas August II sõlmima Altranstädtis rahu (1706. a.). Rahutingimusi oli ette nähtud kuninga loobumine Poola troonist ja Rootsi alamate väljaandmine Rootsile. Viimane tingimus oli sisse võetud Patrickuli pärast, kes nüüd Rootsi poolt hukati. Poolast ja Saksist läks Karl XII Venemaale, lootes ühineda kasakatega, samuti abile Türgilt. Need lootused aga nurjusid ja Rootsi sai lõpliku kaotuse Poltava lahingus 1709. a. Kuningas põgenes väeriisemetega Türgimaale. Poltava lahing oli Põhjasõjas otsustav. Sellega olid Rootsi viimased võitluskõlblikud väed hävitatud. Järgmisel aastal vallutati veel ülejäänud kindlused Läänemeremal — Riia, Pärnu ja Tallinn. Alistumisele aitasid kaasa maal möllav katk ja olukorra lootusetus riigi toetuse puudumisel. Selle aastaga lõpevad tegelikud Põhjasõja sündmused meie mail, kuigi sõda jätkati. Vene valitsus lubas kohalikule aadlile suured eesõigused ja reduktsiooni tühistamise, mis omakorda meelitas aadlit valitsuse vahetamisele, kuigi Venele muidu maal poolehoidu polnud. Rahuleping sõlmiti 1721. a. Uusikaupunkis, Soomemaal. Venemaa omandas sellega Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ja osa Soomest Viiburi linnaga. Ühtlasi kinnitati aadlile varemini lubatud privileegid. Nii läks maa Venele, kes tegi kohaliku aadli ainuvõimsaks, tühistades kõik Rootsi poolt neile tehtud võimukitsendused. Sellega lõppes „vana hea Rootsi aeg“, nagu rahvas seda hiljemini ohatas nimetas, ja laastatud maale tuli raske orjapõlv, mida ei pidurdanud ükski kaitsemäärus.

1. Mida kadestasid teised riigid Rootsi suhtes? 2. Mis oli suure Põhjasõja põhjuseks? Millal algas Põhjasõda? 3. Missugused riigid liitusid Rootsi vastu? 4. Missugused olid Põhjasõja sündmused Eesti- ja Liivimaal sõja esimesel aastal? 5. Kuidas mõjus Narva lahing sõja hilisemasse käiku? 6. Mis soodustas Rootsi edukust vaenlaste vastu sõja alguses? 7. Kas eestlased olid valitsusele truud? 8. Kuhu siirdusid Rootsi peaväed peale Narva lahingut? 9. Kuidas korraldas Karl XII oma vahekorra Poola kuningaga? 10. Millised sündmused leidsid aset Eesti- ja Liivimaal kuninga äraolekul? 11. Kus ja millal löödi otsustav lahing Põhjasõjas? 12. Millal toimus meie maa lõplik alistumine Venele? 13. Millal sõlmiti rahuleping Rootsi ja Vene vahel? 14. Missugused olid selle tingimused? 15. Kuidas puudutas valitsuse vahetus eestlasi? 16. Missugune oli olukord maal sõja tõttu?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias.

XIV ja XV s. — Itaalia linnriigid siirduvad isevalitsuslikule korrale.

XIV s. — Humanistliku liikumise algus.

1265—1321 — Dante Alighieri.

1304—1374 — Petrarca.

1313—1375 — Boccaccio.

XV s. keskpaiku — Kreeka hariduse levimine Itaalias kreeklaste maaleüleku tõttu.

1450. a. ümber — Saksamaal avastab Gutenberg trükikunsti.

XV s. II poolel — Lorenzo di Medici Firenzes.

XV s. lõpul ja XVI s. algul — Renessansi kunsti suurmeistrid Leonardo da Vinci, Raffael ja Michelangelo loovad.

XV s. lõpul ja XVI s. algul — Itaalia sõjad. Koalitsioonid ja poliitilise tasakaalu poliitika.

II. Suured avastused.

XIII s. — Kompassi tarvitatakse Vahemerel.

XIV s. — Flavio Gioja parandab kompassi.

XV s. II poolel — Portugallaste avastussõidud piki Aafrika lääne-randa.

1492 — Kolumbus avastab Ameerika.

1498 — Vasco da Gama Indias.

1519—1522 — Esimene reis ümber maailma.

XVI s. algupoolel — Hispaanlased ja portugallased omandavad suuri asumaid Kesk- ja Lõuna-Ameerikas.

III. Usu-uude.

1378 — Suure kirikulõhe algus.

1384 — Wiclif †.

1415 — Hus †.

XV s. I poolel — Üldised reformikirikukogud.

XV s. II ja XVI s. I poolel — Saksa humanistid: Reuchlin, Erasmus, Hutten.

1483—1546 — Martin Luther.

- 1484—1531 — Ulrich Zwingli.
 1509—1564 — Johann Calvin.
 1513—1521 — Leo X paavstiks.
 1517 — Luther avaldab teesid.
 1519—1556 — Karl V keisriks.
 1519 — Luther väidab vaidlusel paavsti eksimisvõimalust.
 1520 — Bulla Lutheri kohta.
 1521 — Wormsi riigipäev.
 1522/23 — Rüütlite mäss Saksamaal.
 1523 — Gustav Vasa Rootsi kuningaks.
 1524/25 — Talupoegade mäss Saksamaal.
 1525 — Preisi muutub hertsogiriigiks.
 1527 — Västeråsi riigipäev.
 1529 — „Protestandid“ Speyeri riigipäeval.
 1530 — Augsburgi usutunnistus.
 1531 — Kappeli rahu.
 1534 — Anglikaani kiriku algus.
 1555 — Augsburgi usurahu.

IV. Katoliiklik vastureformatsioon.

- 1500—1700 — Umbes miljon inimest põletatud nõidadena.
 1534—1549 — Paul III; inkvisitsioonikohtu ja kirikliku tsen-
 suuri uuendamine.
 1540 — Jesuiitide ordu kinnitatakse.
 1545—1563 — Trento kirikukogu.

XVI s. II ja XVII s. I poolel — Katoliku kiriku äge võitlus refor-
 matsiooniga.

XV s. keskpaiku — Kopernikuse mütteesutav teos Maa liikumisest
 ümber Päikese.

- 1558—1603 — Elisabeth Inglismaal.
 1562 — Vassy veresaun.
 1564—1616 — William Shakespeare.
 1567—73 — Alba Madalmail.
 1570 — St. Germaine'i rahu.
 1572 — Pärtliöö verepulm.
 1580 — Portugal ühendatakse Hispaaniaga.
 1581 — Ühendatud Madalmaade vabariik.
 1587 — Mary Stuarti hukkamine.
 1588 — Suure armaada retk.
 1589 — Henri IV saab kuningaks.
 1598 — Nantes'i edikt.

XVII s. algul — India kompaniid Inglismaal ja Hollandis.

- 1608 — Protestantlik unioon Saksamaal.
 1609 — Katoliiklik liiga Saksamaal.
 1614 — Viimased generaalsaadid Prantsusmaal.
 1618—1648 — Kolmekümneaastane sõda.
 1618—1623 — Böömimaa ja Pfalz etendavad sõjas juhtivat osa.

- 1620 — Valgemäe lahing.
 1623—1629 — Taanlased püüavad protestante aidata, kuid Wallensteini ja Tilly juhatusel võidavad katoliiklased.
 1630—1648 — Rootsi ja Prantsusmaa osavõtt sõjast.
 1631 — Breitenfeldi lahing.
 1632 — Lützeni lahing.
 1634 — Wallensteini tapmine.
 1648 — Vestfaali rahu.
 XVII s. — Vaimuelus jätkuva ebausku kõrval suured teaduste edusammud. Kepler, Galilei, Descartes, Newton, Boyle, Harvey jt.

V. Absolutismiajastu.

XVII ja XVIII s. — Merkantilismi- ja absolutismiajastu.

- 1547—1584 — Joann IV kui Vene absolutismi esindaja.
 1603—1649 — Stuartite esimene valitsusperiood Inglismaal (James I ja Charles I).
 1613 — Romanovid pääsevad Vene troonile.
 1624—42 — Richelieu Prantsusmaal.
 1628 — Õigustekiri Inglismaal.
 1628—40 — Parlamendita valitsus Inglismaal.
 1640 — Pika parlamendi kokkutulek.
 1642 — Kodusõja puhkemine Inglismaal.
 1649 — Vene talupojad kinnistatakse maa külge.
 1649 — Charles I hukkamine.
 1649—1660 — Inglise vabariik. Cromwell.
 1660—1688 — Stuartite teine valitsusperiood.
 1661—1715 — Louis XIV.
 1685 — Nantes'i edikti tühistamine.
 1688 — II revolutsioon Inglismaal.
 1689—1725 — Peeter Suur.
 1700—1721 — Põhjasõda.
 1701—1714 — Hispaania pärilussõda.
 1703 — Peterburi asutamine.
 1709 — Poltava lahing.
 1713 — Utrechti rahu.

B. EESTI AJALUGU.

I. Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuvarisemine.

- 1523 — Usu-uude Tallinnas.
 1524 — Usu-uude Tartus.
 1558—60 — Liivi-Vene sõda.
 1558. a. jaan. — Venelaste sissetung Liivimaale.
 1558. a. mais — Narva langemine.
 1558. a. suvel — Vastseliina ja Tartu langemine.
 1558. a. sügisel — Kettleri lepe Poolaga ja pealetung.

1559. a. jaanuaris — Venelased Riia all ja vahe-
 1560. a. suvel — Härgmäe lahing ja Viljandi langemine.
 1561 — Liivi konföderatsiooni lõpp.

II. Eesti riikondliku killustumuse ajastu.

- 1561—1629 — Eesti riikondliku killustumuse ajastu. Sõdu rootslaste, poolakate, venelaste ja hertsog Magnuse vahel.
 1582 — Zapolje rahu Vene ja Poola vahel.
 1595 — Täyssina rahu Vene ja Rootsi vahel.
 1600 — Sõjategevus Poola ja Rootsi vahel algab uuesti.
 1625 — Rootslased vallutavad Tartu.
 1629 — Altmarki rahu.

III. Rootsi aeg Eestis.

- 1632 — Tartu ülikooli asutamine. Gustav Adolphi langemine.
 1660—97 — Karl XI valitsusaeg.
 1680 — Rootsi riigipäev otsustab mõisad tagastada.
 1681 — Ettepanek Liivimaa maapäevale reduktsiooni asjus.
 1684 — Piiskopi mõisas esimene eesti seminar.
 1688 — B. G. Forselius hukub.
 1700—1721 — Põhjasõda.
 1700 — Narva lahing.
 1701 — Kasaritsa lahing.
 1702 — Hummuli lahing.
 1703 — Peterburi asutamine.
 1704 — Tartu ja Narva langemine.
 1708 — Tartu kodanikke saadetakse Venemaale.
 1709 — Poltava lahing.
 1710 — Riia, Pärnu ja Tallinna langemine.
 1721 — Uusikaupunki rahu.

Järelsõna.

Käesoleva õpperaamatu teine trükk tahab rahuldada progümnaasiumi III klassi nõudeid üld- ja kodumaa ajaloo alal. Ta on kirjutatud vastavalt III klassi ajaloo õppekava ja esimese kontsentrini põhinõuetele. Aine käsitusel on lähtunud samust põhimõttest, mis leidsid rõhutamist eelmistele klassidele määratud õpperaamatute saatesõnas. Tekstis on tehtud parandusi ja lühendusi.

J. Adamson.

Sisukord.

A. Üldajalugu.

	Lk.
I. Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias	3— 21
1. Majanduslik ja poliitiline elu Itaalia linnades keskaja lõpul	3— 6
2. Humanism Itaalias	6— 17
3. Itaalia sõjad	17— 21
II. Suured avastused	21— 27
1. Uute maade avastamine	21— 26
2. Maadeavastamise tähtsus	26— 27
III. Usu-uude	28— 48
1. Eeldused usu-uuteks	28— 34
2. Usu-uuteline liikumine Saksamaal	34— 42
3. Usu-uude muudes Euroopa maades	42— 48
IV. Katoliiklik vastureformatsioon	48— 70
1. Katoliiklik kirik valmistub võitlusele	48— 52
2. Philipp II võitlus katoliku kiriku eest	52— 56
3. Ususõjad Prantsusmaal	56— 58
4. Saksa Habsburgid katoliiklikku reaktsiooni teostamas. Kolmekümneaastane sõda	58— 63
5. Elisabethi-aegne Inglismaa	63— 67
6. Vaimsest elust XVI ja XVII sajandil	67— 70
V. Absolutismiajastu	70— 96
1. Absolutismi üldiseloostus	70— 71
2. Absolutism Prantsusmaal	71— 81
3. Inglismaal ei õnnestu absoluutse monarhia sisseseadmine	81— 87
4. Absolutism Venemaal	87— 96

B. Eesti ajalugu.

I. Vana-Liivimaa riikondlik kokkuvarisemine	96—105
1. Usu-uude Eestis	96—100
2. Liivi-Vene sõda	100—105
II. Eesti riikondliku killustumuse ajastu	106—111
1. Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal	106—107
2. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis ja Taani aeg Saaremaal	108—110
3. Poola aeg Lõuna-Eestis	110—111

III. Rootsi aeg Eestis	112—134
1. Reformide vajadus	112—113
2. Gustav Adolfi reformid	113—116
3. Rootsi aeg Eesti- ja Liivimaa peale Gustav Adolfi surma	116—121
4. Karl XI aegsed suurreformid	121—124
5. Linnad. Eestlaste vaimne ja aineiline kultuur Rootsi ajal	125—129
6. Suur Põhjasõda	129—134
Tähtsamad aastaarvud ja sündmused	135—138
Järeldused	138